KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI: 922

Keçecizade Fuat Paşa

YILMAZ ÖZTUNA

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ: 86

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI: 922

KEÇECİ-ZÂDE MEHMED FUAD PAŞA

Yılmaz ÖZTUNA

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ: 86

Kapak Düzeni: Saim ONAN

ISBN 975 - 17 - 0183 - X
© Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

Onay : 2.5.1988 tarih ve 928.1.1684 sayı
Birinci Baskı, 1988
Baskı Sayısı : 15.000
Gençlik Basımevi — İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

Önsöz V

I. Hayatı 1

II. Şahsiyeti 64

III. Yaşadığı Çağ 76

IV. Ailesi 89

Bibliyografya 103

ÖNSÖZ

Keçeci-zâde Dr.Büyük Mehmed FUAD PAŞA (1815-1869), Osmanlı Türk İmparatorluğu'nun 1839'da başlayan Tanzîmât döneminin Üç Büyükler'inden biridir. Sıra bakımından üçüncüsü... Tanzîmât'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşı Âlî Paşa'dan sonra... Tıp fakültesi mezunu yani hekim olmakla beraber, bu meslekte kalmadı. Asıl mesleği diplomasi'dir. Diplomatik dehâsı ile, Türk tarihinin müstesna şahsiyetlerinden biri oldu. Avrupa'da da geçen asrın en büyük diplomatlarından biri şöhretini yaptı. Fevkalâde zekâsı, nükteleri, popüler bir kişi olarak günümüzde de tanınmasını sağladı. Her bakımdan, XIX. asırda imparatorluk Türkiyesi'nin geleceğine hakim olan devlet adamlarından biri şeklinde tarihe geçti.

Tanzîmât, İkinci Sultan Mahmûd'un 1826'da başlayan ve 1839'da biten radikal reformlarının, demokratik bir gelişmeyle devamını ifade eder. Bu radikal reformlar, Üçüncü Selim'in 1793'te başlayan 1807'de kesin şekilde 1808'de kesintiye uğrayan reformlarını takip etmekle beraber, tavizsiz yürütülmesiyle ilkinden ayrılır ve kesin şekilde Türkiye'nin, Türklüğün yüzünü batıya çevirmesidir. Eski asırların devleti içinden onarma hareketi değildir. "Avrupa'ya benzemezsek bizi Avrupa'da yaşatmazlar" korkusunun mecbur kıldığı reformlardır. Taht şehri Avrupa kıt'asında bulunan bir imparatorluk için, gerçekçi bir korkudur bu....

Tanzîmât, İkinci Mahmûd'un son 13 yıllık saltanatında gösterdiği yolun devamı olmakla beraber, müesseseleri demokratlaştırmak bakımından Reşid Paşa ve 2 arkadaşı (veya talebesi ki ikincisi Fuad Paşa'dır), efendileri Sultan Mahmud'dan ayrılırlar. Sultan Mahmud, reformlarını, şahsî iktidarını kullanarak yapmış ve bu iktidarı Cenâb-ı Hak'tan aldığını ve Allah'tan başka kimseye karşı sorumlu olmadığını vurgu-

lamıştır. Reşid Paşa tanzîmât'ı ise, halkın "padişah" dediği devlet başkanını, hâkan-halîfe'yi, hükûmetten çekmiş, devlet başkanlığını imparatorluğun birliği için bayrak gibi senbol hâline getirmeye çalışmış, bütün yürütmeyi Bâb-ı Âlî denen hükûmete almıştır. Bu durum biraz da Sultan Mahmûd'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Sultan Abdülmecîd'in 16 yaşında olması ile ilgilidir. Bir delikanlının, iktidarını ne derecede Cenâb-ı Hak'tan alırsa alsın, nice asırlık imparatorluk müesseselerini bazan temelinden değiştirecek bir reformlar silsilesini babası gibi şahsen yapabilmesi bahis konusu değildi.

Birinci Abdülmecîd, tahta çıkar çıkmaz Tanzîmât-ı Hayriyye fermân-ı hümâyûnu'na mühr-i şâhâne'sini bastı ve memnuniyetle bastı. Şevketlü babasının vasiyyeti bu yolda idi. Saltanat sürmekle yetindi, hükûmet etmekten, devleti şahsen yönetmekten el çekti. Hâkan-halîfe denebilir ki bir kat daha itibar kazandı. Halkın "Sultan Mecid" dediği hükümdarın parlak saltanatı başladı (1839-1861). Bu saltanatı gittikçe parlak hâle getiren üçüncü kişi, Keçeci-zâde Fuad Paşa'dır.

Modern Türk bürokrasisi kuruldu. Reşid Paşa'nın kurduğu, Âlî ve Fuad Paşalar 'ın geliştirdiği bu bürokrasi, mutlak otoriyeyi tek kişiden, o kişinin imparatorluğu oluşturan biribirine hiç benzemez milliyetler nazarında hiç itibarını kırmasızın ayırıyor, yürütmeyi üzerine alıyordu. Yürütmenin başı sadrâzam denen başbakandı ki, yetkileri âdetâ sonsuzdu. Binaenaleyh devleti yöneten bir oligarşinin oluştuğu inkâr edilemez. Ancak bu oligarşi, kapalı olmaması bakımından XIX. asrın Dünya şartları içinde savunulabilir. Gerçekten iyi işlediği de reddedilemez. 1950'ye kadar tamamen ve günümüze kadar kısmen devam eden bu bürokrasi, yüksek bürokratlar sınıfı, gücünü Enderûn'dan, Saray'dan daha açık tabirle padişah'tan almamak suretiyle Osmanlı Devleti'nin klasik yapısından ayrılıyordu. Ve

Reşid Paşa tarafından kurulmuştu. Modern Türk diplomasisinin de Reşid Paşa tarafından kurulması gibi. Tabii muhafazakâr, bir kısmı tutucu zümrelerde tepki oldu. Oldukça geniş, serpintileri günümüzde de yaşayan bir tepki. Sonra asıl büyük tepki, liberallerden geldi ve oligarşik demokrasi yerine açık demokrasi istedi. Yeni Osmanlılar bu hüviyetle ortaya çıktı ve ilk faaliyetlerine Fuad Paşa da şahit oldu.

1858'de üstadları Reşid Paşa, hayat sahnesinden çekilince, üç kıt'a üzerine yayılan şaşılacak genişlikte imparatorluğun yönetimi ve bir bakıma rejimini tayin ve devam ettirmek otoritesi, Âlî-Fuad Paşalar ikilisine geçti. Doğrusu hârikulâde bir ikilidir. Biri sadrâzam olurken diğeri hâriciye'ye geçerek, büyük problemleri olan Dünya'nın 4. büyük devletini yürüttüler. Karakter bakımından birbirlerine çok benzemedikleri halde, belli bir uyuşmazlığa düşmediler, çok iyi geçindiler. Denebilir ki Türk politik tarihinde ikinci bir örneğini göstermek kolay değildir. Zira ikili'den biri, diğerine üstün değildi, tamamen eşit olduklarını samimiyetle kabûl etmişlerdi. Tesadüfen yaşları da eşitti.

Fuad Paşa derecesinde ehemmiyetli bir şahsiyeti, Tanzîmât gibi çok karmaşık bir dönemin içinde, dünya politikası çerçevesinde, imparatorluğun en kritik görevlerinde sunabilmek, bu küçük monografinin sınırlarını pek çok aşar. Onun için sadece belirli kesitler vererek Fuad Paşa ve çağı hakkında okuyucuya mümkün olabildiği kadar sağlam tarihî hükümler nakletmek, bu monografinin hedefi için kâfidir.

Yılmaz Öztuna
Ankara, 25 Ocak 1988

I

HAYATI

Keçeci-zâde Dr.Büyük Mehmed Fuad Paşa, 17 Ocak 1815 günü İstanbul'da doğdu. XIX. asrın ilk yarısında (1800-1850) Türk edebiyatında yetişmiş en seçkin şair olan İzzet Molla'nın büyük oğludur. Aile asken Konyalıdır. Annesi Hibetullah Hanım, Merzifonluzâdeler'dendir. Babası, baba ve anne tarafından büyük babaları, ilmiyye sınıfının yüksek pâyeli mensupları idiler (bk. Bölüm IV). Baba ve anne tarafından, yüksek derecede Osmanlı soylusu ailelerden iniyordu. Ama babası, genç yaşında öldüğü zaman, büyük bir şöhret, ailesine ise sadece büyük bir borç bırakmıştı.

Çocuk Fuad Efendi, "kibâr-ı ulemâ" (ulemâ/ilmiyye sınıfının büyükleri) çocukları gibi, çok küçükken, hem resmî, hem özel öğrenime başladı. Arapça ve Farsça öğrendi. "Vak'a-i Hayriyye" denen yeniçeri ocağının İstanbul'da çok kanlı bir sokak muharebesinden sonra kaldırılması olayında -ki bütün Türk tarihinin en ehemmiyetli olaylarından ve en büyük dönüm noktalarından biridir- Fuad, 11,5 yaşında idi ve şüphesiz bu olayı hiçbir zaman unutmadı. Bir müddet sonra babası İzzet Molla'nın sürülmesi ve 1829 ağustosunda Sivas'ta sürgünde ölmesi, aileyi müşkül durumda bıraktı. Fuad Efendi, 14,5 yaşında babasız kalmıştı. Genç bir üveyanne ve kendinden küçük kardeşlerle beraber...

İkinci Sultan Mahmud (1808-1839), 14 Mart 1827'de Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne-i Askeriyye-i Adliy-

ye'yi açtı. Bu askerî tıp fakültesinin açılması, Türkiye'nin sosyal ve kültürel tarihindeki dönemeçlerinden biridir. Yalnız modern mânâda hekim, operatör ve eczacı yetiştirmesi bakımından değil. Bu husus, belki ikinci derecededir. Daha ehemmiyetlisi, bu fakültede öğrenimin tamamen Fransızca olmasıdır. Gerçi Bâb-ı Âlî Terceme Odası vardı. Fakat orada yalnız memurlar Fransızca öğrenebiliyorlardı. Şimdi tıbbiyeden, ana dili dereecesinde Fransızca -ki Avrupa'nın mukayese edilmez şekilde en ağırlıklı kültür dili ve hemen hemen tek milletlerarası diplomasi dili idi- bilen, Avrupa kültürünü içinden tanıyan bir nesil geliyordu.

Fuad Efendi, bu gerçek Tanzimat nesli içindeydi. Galata Sarayı'nda kurulan Tıbbiyeye girdi ve bitirdi. Askerî tıp okulu idi. Hekim yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. 22 yaşında, çok iyi Fransızca, oldukça Arapça ve Farsça bilen, batı ve doğu kültürlerine, zengin aile geleneklerine sahip, "Keçeci-zâde" soy adını taşıyan, babasını padişah dahil bütün devlet adamlarının ve aydınların yakından tanıdıkları Dr. Yüzbaşı Fuad Efendi... Askerliği, askerî disiplini de öğrenmişti. Zekâsı, öğrenme kabiliyeti, çalışkanlığı, olağanüstü idi.

10 Kasım 1836 günü kapdân-ı deryâ (bahriye nâzırı) bahriye müşîri (büyükamiral) Çengeloğlu Mehmed Tâhir Paşa, görevinden alınarak, Tarâbulusgarb (Libya) eyaleti valiliğine atandı. Tarâbulus'a maiyyetinde götürmek için tıbbiyeden çıkmış genç hekimlerden birini istedi. Bu göreve Dr. Fuad Efendi verildi. 1837 martında Tâhir Paşa, Libya'dan Tophâne müşîri olarak İstanbul'a döndü. Fuad Efendi'nin 3 yıl kadar Libya'da kaldığından bahsedilmektedir. Şu halde 1839 yazına doğru İstanbul'a dönmüş olacaktır. Bahriyye ferikı (koramiral) Çeşmeli Hasan Paşa ve müşîr (mareşal) Ali Aşkar Paşa'nın valiliklerinde de Libya'da bulunmuş olacaktır.

Fuad Efendi'nin Sultan Mahmûd'un ölümünde (1 temmuz 1839) ve oğlu Sultan Abdülmecîd'in tahta oturmasında, İstanbul'a dönmüş olduğu tahmin edilebilir. Hâriciye nâzırı vezîr Mustafa Reşid Paşa'nın, genç padişahın onayını alarak Tanzîmât'ı ilân ettiği gün (2 kasım1837) mutlaka İstanbul'da ve paşayı Gülhâne has bahçesinde hatt-ı hümâyûn'u okurken dinleyenler arasında idi. Ve 25 yaşını bitirmek üzere bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu tarihinde yeni bir dönemin açıldığını, o çok keskin zekâsıyle, derhal kavramış olması gerekir.

Fuad Efendi, İstanbul'a döndükten sonra, eski âmiri Çengeloğlu Tâhir Paşa'yı bayram ve kandil tebriklerinde konağına giderek ziyaret etti. Babası İzzet Molla'nın konağını çevirmeye yüzbaşı maaşı yetmiyordu. Tâhir Paşa, her ziyaretinde Dr. Fuad Efendi'ye giderken şeker külâhı şeklinde yapılmış birkaç külâh verir "çocuklara şeker götür" dermiş. Külâhlar, altın dolu idi. İstanbul'da önce Tophâne müşîrliğinde hekim olarak çalıştırıldığını görüyoruz ki, bu sırada bu bakanlıkta Tâhir Paşa bulunuyordu. Tâhir Paşa'nın Tophâne'den ayrılması üzerine Bahriye nezâreti hekimliğine getirildi.

Bu sıralarda Tanzimât rejiminin kurucusu Reşid Paşa, yeni rejimi yürütecek kabiliyetli gençlerin peşindeydi. Bu gençlerin mutlaka çok iyi derecede Fransızca bilmelerini istiyordu. İmparatorluğun diplomasi ile yürütüleceği ve dağılmasının diplomasi ile önleneceği kanaatinde idi. Daha evvel tanışmıyorsa, Fuad Efendi ile, Tanzîmât fermânını okuduğu sırada tanışmış olmalıdır. Fuad Efendi'ye, askerî hekimliği bırakarak diplomasiye geçmesini teklif etti. Fuad Efendi, büyük dehâsını göstereceği sahaya, diplomasiye adım attı. Bu sırada binbaşılığa hak kazanmış olacaktır. Zira sivil hayata sâlise rütbesi ile geçti ki, binbaşıya eşit mülkiye rütbesidir. Askerî üniformasını çıkardı. Sultan

Mahmûd'un kıyafet inkılâbına uyarak, mülkiye memurlarının kılığına girdi: pantalon, uzun ceket ve fes. Az sonra hâcegân rütbesini aldı.

Dr. Fuad Efendi'nin sivil görevi, Bâb-ı Âlî Terceme Odası'nda başladı. Burada mütercim, az sonra Meclis-i Umûr-ı Nâfıa'da ikinci kâtip, hemen ardından Bâb-ı Âlî (başbakanlık) birinci mütercimi oldu. 19 mart 1840'ta Londra büyükelciliği başkâtibi olarak İstanbul'dan hareket etti. Mustafa Reşid Paşa'nın yıllarca bulunduğu bu göreve, Şekîb Efendi (Paşa) atanmıştı. Bütün elçiliklerin en ehemmiyetlisi idi. Dünya'nın birinci devleti olan İngiltere, Reşid Paşa'nın dış politikasında, behemehâl birlikte hareket edilmesi gereken devletti. Fuad Efendi, 25 yaşını 2 ay geçe, ilk defa olarak Avrupa'ya çıkıyordu. Mükemmel bir Fransızca ile. Milletlerarası diplomasi dili Fransızca olduğu ve hemen her İngiliz diplomatı ve devlet adamı bu dili bildiği için, bir zorluğa uğramıyacaktı. Esasen Osmanlı Devleti'nin emrinde, çok az İngilizce bilen memur bulunuyordu (bilhassa deniz subayları). Fransızca bilen memurlar ise, ihtiyacın henüz çok altında olmakla beraber, gittikçe çoğalıyordu.

Mustafa Reşîd Paşa'nın yerine Londra sefîri olan Şekîb Efendi'nin ardından bu göreve 20 aralık 1841'de Âlî Efendi atandı. Fuad Efendi, her ikisine de başkâtiplik yaptı. Sefârette ayrıca müsteşar olmadığı için, genç Fuad Efendi, büyükelçiliğin ikinci adamı idi. Mart 1844'e kadar tam 4 yıl bu görevi yürüttü. Son 2 yıl, 3 ay, Âlî Efendi ile beraber çalıştı. Âlî Efendi, Fuad Efendi'nin âmiri, fakat ondan bile gençti: Fuad Efendi'den 1 ay, 19 gün küçüktü. 26 yaşında bir Londra sefîri ve onun ayni yaştaki başkâtibi... Yeni rejim, Tanzîmât, devlet yönetimini geniş ölçüde gençlere bırakmıştı. Rejimin lideri, Reşid Paşa, bu gençlere güveniyordu. Gençler, paşalarının güvenini boşa çıkarmadılar. Dr. Fuad Efendi'nin Londra'daki ilk âmiri olan Şekîb Efendi (sonradan Paşa) ise ondan yaklaşık 9-10 yaş büyüktü, o bile gençti.

Londra'da 2 yıldan fazla beraber çalışan ve İstanbul'dan da tanışan Âlî ve Fuad Efendiler, dünyanın 1. devletinin taht şehrinde, Türk İmparatorluğunun yüksek menfaatlerini milletlerarası arenada başarı ile ortaklaşa savundular. Belki yaşıt olmalarının da tesiriyle, akıl almaz derecede kaynaştılar ve anlaştılar. Buna mukabil, karakterleri arasında fark vardı: Âlî Efendi, ciddî, az tebessüm eder, sert, otoriter bir gençti. Fuad Efendi ise güler yüzlü, müsamahalı, daha liberal, yumuşak görünüşlü, fakat devlet işlerinde arkadaşı derecesinde sert ve otoriter. Üstelik Fuad Efendi, yüksek Osmanlı aristokrasisinin çocuğu idi. Âmiri ve arkadaşı Âlî Efendi ise, halkın en mütevâzı' tabakasından geliyordu, babası kapıcı idi. Bu derecede farklı ailelerden gelenler o devirde Avrupa'da ve Asya'da kaynaşamazlar, aralarına mesafe koyarlardı. Türk toplumunda resmî soyluluk olmadığı için, bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin işi daha kolay gibi görünüyordu. Her ikisi de Reşid Paşa'nın gözbebekleri idi: Âlî Efendi sağ gözbebeği, Fuad Efendi sol gözbebeği. Reşid Paşa'nın yetiştirip himaye ettiği ve en genç yaşında en yüksek ve sorumlu görevleri emniyet ettiği başka gençler de vardı ama, hiçbirini, hiçbir zaman, bu ikisi derecesinde tutmadı. Zaten yalnız bu iki genç, gerçek diplomasi dehâsına sahiptiler. Âlî Efendi'nin de dili Fransızca idi, o da İngilizce bilmiyordu. Diplomaside, arkadaşı Dr. Fuad Efendi'den tecrübeli idi, zira daha önce Viyana'da bulunmuştu. Âlî Efendi daha temkinli, Fuad Efendi daha ataktı. Bu karakter farkları bile birbirlerini daha iyi tamamlamalarına yardımcı oluyordu. Fuad Efendi, lâubâlîlikten çekinmezdi. Âlî Efendi'nin ise lâubâlîlikten ödü kopardı. Bu karakterin, geldikleri ailelerle ilgisi açıktır. Soylular , sonradan yoksul düşseler bile zenginlikten gelenler, lâubâlîlikten ve ataklıktan çekinmezler. Çok zor şartlardan ve mütevâzı' ailelerden gelenler, ciddiyeti ve ihtiyatı bıraktıkları zaman, mahvolacakları kanaatindedirler.

Efendileri Reşid Paşa, her iki genç diplomattan 15 yaş büyüktü. Yani babaları yaşında değildi. Ancak Reşid Paşa, yeni rejimin gerçek kurucusu merhum Sultan Mahmûd'un en güvendiği ve rejimin istikbâlini oğlundan ziyade kendisine bıraktığı vezîr idi. Reşid Paşa'dan, daha doğrusu onun reformlarından nefret eden muhafazakârlar bile, paşanın bu prestijine ses çıkarmıyorlardı. Âlî ve Fuad Efendiler ise, Sultan Mahmûd'u ancak uzaktan görmüşlerdi. Büyük hükümdar öldüğü zaman 24.5 yaşlarında idiler. Bu ikisi, genç Sultan Abdülmecîd'in seçkin diplomatları, devlet adamları olmaya hazırlanıyorlardı. Sultan Abdülmecîd, iki efendiden 8 ve Reşid Paşa'dan 23 yaş gençti. Yeniliğe hazırdı. Gençlere iktidar vermekten çekinmiyordu. İmparatorluğunun geleceğinin babasının başlattığı radikal reformların devamında olduğuna emindi. Eski usul yönetimle devletin batacağının şuuru içindeydi.

Tanzîmât'ı, sadrâzamı (başbakan) atlayarak Hâriciye Nâzırı Reşid Paşa'ya ilân ettirmeye cesaret etmişti Sultan Abdülmecîd... Bundan çok daha büyük bir cesaret ve ileri görüşlülük göstermişti: atalarının yüzlerce yıldan beri kullandıkları hakların büyük kısmını, icrâ'ya ve kazâ'ya (yürütme ve yargıya) bırakmıştı. Artık babasının yaptığı gibi hükümdarın ağzından çıkan lâf kanun değildi. Padişah emriyle, bağımsız mahkeme kararı olmaksızın hiçbir kişiyi ne idam ettirmek, ne hapsettirmek, ne sürmek, ne mallarına el koymak mümkün değildi. Babası Sultan Mahmud, askeriye ve ilmiyye sınıflarını devlet yönetiminden çekerek, Osmanlı tarihinin en büyük inkılâbını yapmıştı. Sivil mülkiye sınıfı, devlet yönetimini ele geçirdi. Reşid Paşa bürokrasisi, sınıflara ayrılıyordu: hâriciye, dâhiliye, mâliye, maârif, adliye gibi. En seçkini hâriciye idi. Başarılı bir diplomatın her şey olması mümkündü.

Tanzîmât'ın ilânından 4 ay sonra İstanbul'dan ayrılan Fuad Efendi, 4 yıl Londra'da görgüsünü fevkalâde

arttırdı. Londra....2 milyon nüfusuyle dünyanın 1. kalabalık şehri. Kraliçe Victoria henüz tahta geçmişti (1837). Fuad Paşa, Londra'ya ayak bastığı zaman (1840) 19 yaşında idi. Sultan Abdülmecid'den 4 yaş büyük. Türkiye büyükelçiliğinin ikinci diplomatı, Dr. Fuad Efendi, genç kraliçe ile tanıştı. Kraliçe, saltanat sürüyor, hükûmet etmiyordu. Sultan Abdülmecid'in devlet yönetimindeki ağırlığı, kraliçeden fazla ve büyüktü. Fakat Rusya İmparatorundan, Prusya kralından, İspanya kralından daha az ve geride idi. Bu kadarı da Türkiye için kâfi idi. Hâkan-halife'nin hukukunu, İngiltere'deki kadar azaltmak, Osmanlı bünyesinde uygun değildi. İngiltere, demokrasi ile yöneltilen çok az devletten biri idi. Henüz Almanya, Avusturya, Rusya, İspanya gibi büyük devletlerin kabûl etmedikleri bu demokrasiyi milliyetler mozaiki Türk imparatorluğunda uygulamak mümkün değildi.

4 yılda Dr. Fuad Efendi, Avrupa'nın her şeyini öğrendi. Fransızca kültüründen gelmesine rağmen, İngiliz toplumunu da iyi tanıdı. İstanbul'a döndü (mart 1844). O tarihte İspanya'da elçiliğimiz yoktu (7.2.1858'de kurulacaktır), Portekiz'de de öyle... Lizbon'da konsolosumuz, Barselona'da konsolos muavinimiz vardı. İspanya, 1820'de İstanbul'da bir orta elçilik açmış, Osmanlı devleti karşılığını yapamamıştı. Dr. Fuad Efendi, sâniye rütbesi ile, geçici Madrid orta elçiliğine atandı. İstanbul'da bir kaç günden fazla kalmıyarak Madrid'e hareket etti. Sâniye rütbesi, askerî rütbelerden yarbaya eşittir. Bu rütbe sahibine elçilik görevi verilmesi, Tanzimât rejiminin rütbe ve nişan vermekte çok ağır davranması ve Fuad Efendi'nin gençliği dolayısıyledir.

Dr. Fuad Efendi, reşid ilân edilen ve devletin idaresini üstlendiği İstanbul'a bildirilen İspanya kraliçesini, padişah adına tebrik edecek, Sultan Abdülmecid'in mektubunu kraliçeye verip dönecekti. Galiba bütün Avrupa'da, dünyada bir gençler dönemi idi. Kraliçe İsabel, 1830 doğumlu idi, 14 yaşında reşid ilân edilmişti. Sultan

Abdülmecîd de 16,5 yaşında reşid olarak tahta çıkmamış mıydı? İsabel, babası Yedinci Fernando'nun yerine 29 eylûl 1833'te İspanya hükümran-kraliçesi olarak tahta çıkmış ve henüz evlendirilmemişti. 3 yaşında kraliçe olup 14 yaşını bitirmeden nâiblik kaldırılmıştı. İspanya, devrin büyük devletlerinden idi. Ancak Osmanlı devleti ile münasebetleri azdı (Kraliçe İsabel, amca oğlu olan ayni Bourbon hanedanından bir prens ile 1846'da evlendirildi; bugünki İspanya kralı, onun torununun torunudur). Fuad Efendi, emsalsiz işleklikteki Fransızcası ile, çocuk kraliçeyi de teshîr etti. 23 temmuz 1844'te, geçici orta elçi göreviyle Lizbon'a geçmesi emredildi. İngiltere ve İspanya gibi, Portekiz tahtında da bir genç kraliçe vardı: 25 yaşındaki İkinci Maria. 7 yaşında babasının tahtına geçmiş, 15 yaşını bitirmeden reşid ilân edilmişti. Orta elçi Dr. Fuad Efendi, Kraliçe Maria ile de görüştü, Sultan Abdülmacîd'in salâmlarını bildirdi. İstanbul'a döndü.

İspanya ve Portekiz'de bir yıldan fazla kalmış, çok iyi tesir yapmış, Türkiye'yi büyük başarı ile temsil etmişti. Haziran 1845'te İstanbul'a dönünce, Reşid Paşa yetiştirmelerinden diplomat Safvet Efendi yerine Divân-ı Hümâyûn tercemânı oldu. Bu göreve albaya eşit mülkiye rütbesi olan mütemâyiz pâyesi ile getirilmişti. 1846 martında ûlâ sânîsi rütbesini aldı (tümgenerale eşit mülkiye rütbesi). Efendisi Reşid Paşa, ilk defa sadrâzam olunca, Fuad Efendi'ye ûlâ rütbesi vererek (korgenerale eşit mülkiye rütbesi) âmedci yaptı (18 mart 1847). Bâb-ı Âli'nin (başbakanlık) yüksek görevlerinden biridir. Lutfî Efendi, bu tayine "târîh" düşürdü.

Avrupa'da büyük 1848 ihtilâllerinin başlaması, Dr. Fuad Efendi'nin âmedci (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn) olduğu döneme rastlanır. Bu arada Avusturya İmparatorluğuna ait Macaristan'da Macarlar, ayrı bir devlet kurmak üzere, Viyana'ya karşı ayaklandılar. Çok büyük bir iç savaş çıktı. Avusturya orduları, Macarlar'ı alt ede-

medi. Lehler de hür Polonya için, Rusya'ya karşı ayaklandılar. İngiltere dışında bütün Avrupa ihtilâl ateşiyle yandı. Fransa'da meşrûtî krallık ve Fransız Kralı Louis Philippe düştü. İkinci Cumhuriyet ilân edildi. Avrupa düzenin lideri olan Prens Metternich, Avusturya şansölyeliğinden (başbakanlık) düşerek iktidarını kaybetti. Avrupa'da Metternich Düzeni sona erdi. Hattâ Avusturya imparatoru tahtını muhafaza edemedi. 18 yaşındaki Franz Joseph, imparatorluk tahtına çıktı ve mühim reformlar vaad etmek mecburiyetinde kaldı.

İhtilâl ateşi, Osmanlı İmparatorluğunun 2 Romen eyaletinin (Osm. Memleketeyn) güneydeki olan Eflak'a (Ulahya, asıl Romanya) da bulaştı. Avusturya imparatorunun daveti üzerine Macaristan'a giren 200.000 kişilik bir Rus ordusu, Macarlar'ı biçtikten sonra, Türkiye lehine (!) Eflak'taki ihtilâli de söndürmeye kalkıştı. Bunun üzerine Bâb-ı Âlî, Fuad Efendi'yi fevkalâde müfettişlik görevi ve geniş yetkiyle Eflak prensliğinin merkezi Bükreş'e gönderdi (kasım 1848).

Fuad Efendi, Bükreş'te bir yıldan fazla kaldı. Bâb-ı Âlî, ihtilâli bastırmak ve Avusturya İmparatorluğu'ndaki ihtilâl ile râbıtasını kesmek bahanesiyle Ruslar eyalete asker sevkedince, Ömer Paşa kumandasında bir tümeni Romanya'ya sokmuştu. Rus askeri Osmanlı eyaletinden çekilince, Ömer Paşa da askerini Tuna güneyine çekti.

Fuad Efendi, Romanya'da başarı gösterdi. Ülkeyi Rusya'nın kapmasını önledi. Eyalette asayiş ve huzuru iâde etti. Gereken Romen görevlileri cezalandırdı. Ama Avusturya ve Rusya orduları önünden kaçan ihtilâlci Macarlar ve Lehler, yığın yığın Türkiye sınırını geçerek Osmanlı topraklarına can attılar. Bilhassa Ruslar'ın eline geçen Macar ve Leh ihtilâlcilerinin tek âkıbeti öldürülmekti. Türkiye sınırı Orta Avrupa olmakla, ihtilâlciler için geçiş kolaydı (Hırvatistan ve Slovenya

dışında bugünki Yugoslavya, Banat ve Transilvanya dışında bugünki Romanya, Osmanlı toprağı idi).

Türkiye'ye sığınan Macarlar, Avusturya İmparatorluğu'nun; Lehler'in (Polonyalı) büyük kısmı Rusya İmparatorluğu'nun, bir kısmı Avusturya'nın tebeası idiler. Daha çok subay, fikir adamı gibi seçkin kişiler sığınıyordu. Bu suretle Osmanlı Devleti tarihinin "Mültecîler Mes'elesi" denen büyük problemlerinden biri oluştu. Önce 1.120 Macar ve Leh, Türkiye'ye girerek, Bâb-ı Âlî'den resmî sığınma hakkı talebinde bulundu. Fuad Efendi, 23.7.1849 tarihinde Bükreş'ten İstanbul'a, üstâdı Sadrazâm Büyük Reşid Paşa'ya yazdığı yazıda, 36 subayın Ruslar'a teslimi ile Rusya ile bir savaşın önlenmesini, diğer mültecîlerin Vidin'e gönderilerek orada muhafaza edilmelerini tavsiye etti. Ancak Reşid Paşa, tek mültecînin teslimine taraftar değildi. Bir defa teslim edilenler, şartsız teslim hâlinde, kurşuna dizilecekler, bu da Osmanlı devletinin şerefini lekeleyecekti. Sonra Reşid Paşa, Rusya ile bir savaş çıkartıp Çar Birinci Nikolay'ın burnunu sürtmeye çoktan karar vermişti. Böyle bir savaşta İngiltere'yi yanına alıp, Fransa'nın tarafsızlığını sağlamaya çalışıyordu. Bunun için İngiltere ve Fransa'da fikirleri, Türkiye'nin yanına ve Rusya'nın karşısına çekmesi gerekiyordu. Londra büyükelçisi Kıbrıslı Mehmed Paşa ile ve İstanbul'daki İngiltere büyükelçisi Lord Stratford Canning ile devamlı temas hâlinde idi. Herhalde Rusya'ya tâviz vermeye niyeti yoktu. Rusya'ya verilen her tâvizin Türkiye için kötü sonuçlar doğurduğunu tesbit etmişti. Üstelik Çar Nikolay, efendisi İkinci Mahmûd'un şahsî düşmanı olmuş, merhum padişahı, Türkiye'yi Avrupa standartlarına yükseltme gayretleri, müstesna şahsiyeti için, dehşetli kıskanmıştı. Dar kafalı, mutaassıp bir Ortaçağ kafası taşıyan Çar Nikolay, şimdi bütün kinini, Sultan Mahmûd yetiştirmesi Reşid Paşa üzerinde toplamıştı. Böylesine Türk ve Müslüman düşmanı bir hükümdarı başarısızlığı uğratmak, Reşid Paşa'nın bütün hayatının

en büyük hedefi hâline geldi. 1848-49 ihtilâlleri içinde Türkiye bakımından böyle bir şans oluşturulabilir miydi?

Lord Stratford Canning, İngiltere'nin çeşitli ülkelere gönderdiği büyükelçilerin en itibarlısı, Londra'da en çok sözü dinlenen, çok kültürlü, tecrübeli, kıdemli bir diplomattı. Viscount Stratford of Redcliffe Canning, daha 1825'te İstanbul'a büyükelçi olarak ayak basmış, Vak'a-i Hayriyye'yi görmüş, İkinci Mahmûd'un radikal reformlarına şahid olmuştu. 1829'da görevinden alınmış, 1832-33'te gene büyükelçi olarak İstanbul'a gelmişti, tekrar Londra'ya çağırılmış, 1841'de üçüncü defa İstanbul büyükelçisi atanmıştı. (İstanbul'da toplam 29 yıl büyükelçilik yaptı). Reşid Paşa ile sıkı dostluk kurmuştu. Reşid Paşa'ya güveniyordu. Rusya'nın güneye ılık denizlere ve batıya Orta Avrupa'ya doğru ilerlemesinin İngiltere'yi, hattâ bütün Avrupa'yı tehdid edeceğinde Paşa ve Lord, ayni fikirde idiler. En büyük barajı da bütün hâlinde ve güçlü bir Türkiye oluşturuyordu. Zayıf bir Türkiye karşısında Balkanlar'ın ve Yakın Doğu'nun Ruslar'a karşı savunulamıyacağı hususunda da Paşa ile Lord ayni fikri paylaşıyorlardı. Rusya'ya ve Çar Nikolay'ın şahsına büyük bir ders vermek icab ettiğini Reşid Paşa, dostu Lord'a gittikçe daha ağır bir şekilde telkin ediyordu. Diplomasiyi büyükelçilerin yönettiği bir dönemdi.

Reşid Paşa, ültimatoma çok yakın bir dil taşıyan Rusya büyükelçisi (1842-1854) Baron Titov ve Avusturya büyükelçisi (1836-1851) Graf (Kont) von Sturmer'in notalarını reddetti. Mültecîlerin iade edilemiyeceğini bildirdi. Bunun üzerine iki büyükelçi, hükûmetlerinden talimat alarak, 14 eylül 1849 günü, Bâb-ı Âlî'ye iki nota vererek, mültecîlerin siyasî sığınma isteyecek kişiler olmadıklarını, imparatorlarına ihanet eden vatan hainleri, kan döken âdî suçlular olduklarını bildirdiler, mutlaka geri verilmelerini, aksi takdirde Rusya ve Avustur-

ya'nın Bâb-ı Âlî ile siyasî münasebetlerini keseceğini, yazılı olarak tebliğ ettiler. Bu, doğrudan savaş tehdidi idi.

Reşid Paşa, Lord Canning'den başka Fransa büyükelçisi (1848-1851) General Aupick'le görüştü. Mültecileri vermiyeceğini, Rusya ile Avusturya imparatorlukları Türkiye'ye savaş açarlarsa İngiltere ile Fransa'nın nasıl bir tutum takınacağını sordu. Konuyu aydınlatmak bakımından Dünya devletleri arasında güç ve ehemmiyet sırasının İngiltere, Fransa, Rusya, Türkiye,Avusturya... şeklinde olduğunu, İkinci Mahmûd'un kurduğu modern Türk ordusunun Fransa ve Rusya'dan sonra Dünya ikincisi ve Türk donanmasının İngiltere ve Fransa'dan sonra üçüncü olduğunu belirtmekte fayda vardır.

İkinci Nikolay, taht şehri Petersburg'dan (Leningrad) Varşova'ya gelmiş, burada Türk cevabını bekliyordu. Varşova, Türkiye sınırına daha yakındı. Reşid Paşa, 16 eylûl 1849 günü meclis-i vükelâ'yı (bakanlar kurulu) topladı. Mültecilerin iâdesinin reddi kararını aldı. Rusya büyükelçisine, Bâb-ı Âlî'nin kararı bildirildi. Ancak Reşid Paşa, münasebetlerin kesilmesinden önce, göndereceği fevkalâde büyükelçinin Sultan Abdülmecîd adına, Çar tarafından kabûl edilmesini istedi. Zira çıkacak savaşta, ihtilâlden yeni çıkmış, daha doğrusu henüz ihtilâl içinde, cumhuriyet ilân etmiş Fransa'dan hayır gelmiyeceğini, İngiltere'nin ise tereddüt geçirdiğini tesbit etmişti. Rusya, padişahın Çar'a şahsen fevkalâde (yani geçici) bir büyükelçi göndermesini, Çar da, gönderilecek Türk diplomatı padişah adına konuşacağı için, bizzat kendisi konuşmayı kabûl etti. Bu son derecede nazik diplomatik görev için Dr. Fuad Efendi seçildi. Reşid Paşa, ona itimad etmişti. Fuad Efendi, Petersburg'a fevkalâde büyükelçi olarak gönderilecekti.

35 yaşına gelen Fuad Efendi, Bükreş'te idi. 20 eylül 1849'da hareket etti. 5 ekim 1849 günü, karlar içindeki Petersburg'a vâsıl oldu.

Reşid Paşa, şimdilik Rusya ile savaş çıkartamayacağını anlamıştı. Üstelik böyle bir savaşa Rusya'ya karşı girmek istiyordu. Avusturya'ya karşı değil. Muhtemel bir savaşta ise Avusturya'nın Rusya'dan ayrılamıyacağı ortaya çıkmıştı. Reşid Paşa, yeni bir fırsatı hazırlamak üzere, adımını geri aldı. Padişah adına Avusturya'nın 20 yaşındaki imparatoru Franz Joseph ile görüşmek üzere de Kostaki Bey'i görevlendirdi. Kostaki Muzurus Bey, 24 kasım 1848'den beri Viyana'da orta elçi idi. İngiltere ve Fransa, Rusya'ya gözdağı vermek için, Çanakkale ağzına birer savaş filosu göndermişlerdi. Bir Avrupa savaşının çıkması, bütün devletleri korkutuyordu. Gerçekte ekseriyet savaş istemiyordu. Rusya, Türkiye'yi tek başına kıstırmak, yanına Avusturya'yı da alıp Osmanlı'dan yeni bir şeyler koparmak, hiç olmazsa Mülteciler meselesinden gururunu kurtararak çıkmak istiyordu. Reşid Paşa ise, İngiltere'yi kışkırtıp beraberce Rusya'nın haddini bildirmek, Avusturya'yı işe karıştırmamak niyetindeydi. Ancak Çar Nikolay da, Reşid Paşa da, kendi hesaplarına istenen ortamı sağlıyamadılar. Londra ve Paris'te hava, Türkiye lehine, Macarlar'ı ve Lehler'i doğrayan Rusya aleyhine idi.

Fuad Efendi, Rusya hâriciye nâzırı Kont Nesselrod'la çok uzun ve bir kaç celse süren bir görüşme yaptı. Efendi'yi önce Çar'la görüştürmek istemediler. Çar'a elbette takdim edileceğini, fakat baş başa konuşmasının bütün diplomatik ve protokoler teâmüllere aykırı bulunduğunu, Efendi'nin de bildiğini söylediler. Fuad Efendi, kendi nâmına değil, padişah nâmına Çar'la konuşacağını, padişahın söylediklerini nakledeceğini, Çar'la görüştürülmezse, padişahın Çar'a söylemesini bildirdiği şeyleri söylemeksizin geri dönmiye mecbur kala-

cağını söyledi. 16 ekim 1849 günü, Fuad Efendi, Kışlık Saray'a (Tsarkoe Selo) davet edilerek Çar'ın huzuruna çıkarıldı ve Çar'la yalnız bırakıldı. Çar da, Efendi gibi çok iyi Fransızca konuşuyordu. 35 yaşını henüz tamamlamamış Türk diplomatı ve feleğin çenberinden geçmiş, Türkler'den nefret eden, ancak Fuad Efendi'nin kibarlık, güleryüz ve işlek konuşmasının tesirinde kalan, 53 yaşında, 1826'dan beri 23 yıldır tahtta bulunan Birinci Nikolay... Prusya kralının kızkardeşi ile evliydi. Yani Prusya'nın enîştesi....

Fuad Efendi, padişahının savaş istemediğini söyliyerek Çar'ı şaşırttıktan sonra, kibarca ve saygıyle "Majesteleri istiyorlar mı?" diye sordu. Cevap, Efendi'ye değil, Sultan Mecîd'e verilecekti. Çar "ben savaş istiyorum" diyemedi. Bütün Avrupa başkentleri, Çar'la Türk diplomatının konuşmasının neticesini bir an önce öğrenmek için bütün tedbirlerini almışlar, silâhlarını biliyor, bir savaş felâketine hazırlıklı bulunmak istiyorlardı.

Çar; Fuad Efendi'ye, padişah ile yaptığı bütün anlaşmalara titizlikle uyduğu (!) halde, Sadrâzam Reşid Paşa'nın Rus aleyhdarı tutumunu anlıyamadığını, âsî Rus ve Avusturya tebeasını himaye etmenin Bâb-ı Âlî'nin görevleri arasında bulunmadığını, milletlerarası teâmüllere de uymadığını (!) söyleyip içini boşalttıktan sonra: "kardeşim Sultan Hazretleri'ne selâmımı söyleyiniz, dedi; madem ki kendileri savaş istemiyorlar ve sizin vasıtanızla bana mürcaat etmek nezaketinde bulundular, biz Avrupa hükümdarları kardeşiz, kendilerinin taleplerini geri çevirmek bana, yakışmaz; ancak tahtımın şerefini ve devletimin menfaatlerini korumaya mecbur bulunduğumu Zât-ı Şâhâne (Sultan Abdülmecîd) de teslim buyururlar; hâriciye nâzırım Kont, size kararımı tebliğ edecektir. Onunla görüşmeden ve kararımı öğrenmeden Petersburg'dan ayrılmamızı sizden istirhâm ediyorum, devletinize hizmet etmiş, Rus-

ya'yı da memnun etmiş olursunuz" dedi. Fuad Efendi, diplomatik dilde bunun savaştan vaz geçilmek demek olduğunu derhal anladı. Petersburg'da huzur içinde bir müddet daha kaldı. Her yeri gezdi, herkesle görüştü. Âdetâ popüler oldu. Avrupa başkentlerinde çok büyük diplomat olarak kabûl edildi. Zira Çar'ı baş başa görüşmeye razı etmek bir hüner, bu görüşmede Türk tezini, yani Mültecîler'i geri vermeksizin sulhu kabûl ettirmek, dehâ eseri idi. 1849 ekiminde Fuad Efendi, artık milletlerarası bir şöhret yapmıştı, bu şöhretini hayatının son ânına kadar muhafaza etti.

Çar, Fuad Efendi ile konuşurken, Tanzîmât Türkiyesi'nden nefret ettiğini belli etti. "Askerinizin kıyafetini değiştirdiniz. Şimdi de Fransızca ve başka yabancı diller öğrenmeye düştünüz. Fransızca'dan ne çıkar? Türkçe size yetmiyor mu?" deyince Fuad Efendi: "Yabancı dil öğrenmek bizim için nasıl lüzumsuz sayılır ki şimdi bu sayede Zât-ı Haşmetpenâhîleri ile teşerrüf ediyorum" diyerek Çar'ı mat etti.

Aynı küstahlığı bir kaç yıl sonra, Çar'ın fevkalâde büyükelçisi olarak İstanbul'a gelen Prenş Mençikof yapacak, Sultan Abdülmecîd'e, "çok yol, köprü yapıyorsunuz, Çar'ım siz efendimizin dostudur, böylelikle dışarıdan gelecek düşman istilâsını kolaylaştırıyorsunuz" deyince, padişah: "söylediğiniz kaideye nazaran Çin'i taklid edip sınırlarımızı sür ile mi çevirelim?" cevabını verecektir.

Liberal Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da dehşetli bir Türk propagandası oldu. Bu ülkelerdeki Leh, Macar ve diğer Rusya ve Avusturya baskısından kaçmış azınlıklar, Türkiye lehine büyük nümayişler yaptılar. Gazetelerde Türkiye ve Tanzîmât hakkında çok güzel şeyler yazıldı. Reşid Paşa, Kırım Harbi'nin temellerini atmıştı. Ve Rusya, hangi felâkete gittiğinden gafil, sadece kurşuna dizmesi için mültecî general, subay ve san'at-

kârları kendisine vermeyen Bâb-ı Âlî'ye kızgındı. Londra'da Reşîd Paşa'nın mültecîlerin îâdesi hakkındaki Rus-Avusturya notasını reddettiği duyulunca, kalabalıklar meydanlara çıkarak, Türkiye lehine gösteri yaptılar. Mısır meselesi dolayısıyle Reşid Paşa'nın sevilmediği Paris'te bile gösteriler yapıldı. Makam arabasıyle Londra'nın bir caddesinden geçen Türkiye büyükelçisi Kıbrıslı Mehmed Paşa -ki sonra sadrâzam olmuştur- en büyük gösteriye muhâtab oldu. İngiliz halkı, Paşa'nın arabasının atlarını çözerek, arabayı sırtlarında çekip Türkiye sefâret-hânesine götürdüler.

23 ekim 1849 günü Rusya hâriciye nâzırı Nesselrod, Fuad Efendi'yi, oturduğu otelin dairesinde ziyaret etti. Bâb-ı Âlî'nin Mültecîler meselesine İngiltere'yi karıştırmak suretiyle ne yapmak istediğini, bir Avrupa harbi çıkarmaya mı niyetli oduğunu sordu. "Çar'ımız, dedi; padişahınızın dostudur; siz Çar Hazretleri'ni İngiltere ile mi tehdit etmek istiyorsunuz?" Bu derecede şiddetli müzakerelerden sonra Rusya, Mültecîler'in kendisine iadesi isteğinden vaz geçti. 29 ekim 1849 tarihli yazısı ile Sadrazâm Reşid Paşa, Fuad Efendi'yi tebrik etti, bâlâ rütbesi (orgenerale eşit mülkiye rütbesi) ile Sadâret (başbakanlık) müsteşarlığına tayin ettiğini, beraber çalışacaklarını, ancak lüzumu kadar Petersburg'da kalabileceğini bildirdi. Fuad Efendi, Çar'la bir kaç defa görüştü. 14 Ocak 1850'de Çar'ın padişaha yazdığı nâme, Fuad Efendi'ye verildi. Efendi, 19 Ocak'ta Petersburg'dan ayrıldı. Rusya'nın taht şehrinde 3,5 ay kaldığı anlaşılır. Araba ile 4 Şubat günü, Osmanlı devleti toprağı olan Yaş şehrine, oradan Bükreş'e geldi. Köstence'den Eser-i Cedîd vapuruna binerek 11 Nisan 1850 günü İstanbul'a geldi. Müsteşarı tayin edildiği Sadrâzam Büyük Reşid Paşa'ya giderek, görevinin bütün tafsilâtını anlattı. Büyük bir Avrupa krizine sebep olan Mültecîler Mes'elesi, tamamen Bâb-ı Âlî'nin, daha doğrusu Reşid Paşa'nın istediği gibi ve Rusya'ya baş eğdirilerek halledilmiş, Reşid Paşa'nın da Avrupa'da zaten yerinde olan şöhreti bir kat

daha artmıştı. Bu şöhreti Devlet hesabına kullanarak, daha büyük ölçüde Avrupa politikasına girmeye kararlı idi.

Dr. Fuad Efendi, Sultan Abdülmecid tarafından da kabûl ve tebrik edilerek Nişân-ı İmtiyâz aldı ki, o sırada Devlet'in en yüksek nişanı idi. Bu sırada oluşan Encümen-i Dâniş'e (İmparatorluk Akademisi) üye seçildi (Mayıs 1851).

Bâb-ı Âlî, Petersburg ve Viyana'ya, Mülteciler'in bu iki imparatorluk aleyhine Osmanlı topraklarında asla faaliyet göstermiyeceklerini samimiyetle taahhüd etti. Lehler, Haleb'e, Macarlar ise Kütahya'ya yerleştirildi. Bir kısmı İstanbul'da kaldı. Bir kısmını Osmanlı devleti kendi hizmetine aldı. Bir kısmı Türkiye'den ayrılmak, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek istediler, izin verildi. Her birinin Türkiye'de rahatça yaşaması için, hiç bir tedbir ihtimal edilmedi. Leh-ler'deki ve Macarlar'daki Türk sevgisi, bir kat daha arttı.

8 Eylûl 1850'de Fuad Efendi, Reşid Paşa'dan, Bursa'da dinlenmek için izin istedi ve aldı. Yanına yakın arkadaşı ve kendisi gibi Reşid Paşa tarafından himaye edilip yükseltilen Cevdet Efendi'yi, XIX. asırda Türkler'in yetiştirdiği en büyük tarihçi, hukukçu ve muhtemelen en büyük bilgin olan müstakbel Cevdet Paşa'yı almak istedi. Reşid Paşa, ona da izin verdi. Cevdet Efendi bu sırada Meclis-i Maârif (Talim-Terbiye) üyesi ve Dârülmuallimîn (öğretmen okulu) müdürü ve ilmiyye sınıfında yani sarıklı idi. 28,5 yaşında ve Fuad Efendi'den 7 yaş küçüktü. Bir ay kadar Bursa'da kaldılar. Siyasî hayatlarında bundan böyle çok iyi anlaşacak olan iki arkadaşın tanışıklığı eski idi. Meselâ Fuad Efendi, Bükreş'te yüksek komiser iken, sadrâzamın sözlü emirlerini Cevdet Efendi, Bükreş'e gidip Efendi'ye bildirmişti. Bir ay Bükreş'te beraber olmuşlardı. Bursa'daki beraberlikleri sırasında ortaklaşa *Kavâid-i Osmâniyye* adlı kitabı

yazdılar ki, Türk dilinin ilk gramer kitabıdır ve uzun müddet Tanzîmât Türkiyesi'nde orta öğretimde okutulmuştur. Gene Bursa'da, Boğaziçi'nde buharlı vapur işletecek bir Türk şirketi kurmaya karar verip tüzüğünü yaptılar ki Şirket-i Hayriyye'dir. Sonradan Şirket, bir vapuruna "Cevdet Paşa" ve 73 numaralı vapuruna da "Fuad Paşa" ismini vermiştir. Cevdet Paşa, Tanzîmât maârif ve adliyesinin kurucusudur. Tanzîmât'ı kuranların, bir kaç yılda belki bir defa elde ettikleri bir aylık izinlerinde bile, ne kadar çalışıp ciddî işler yaptıkları, yeni rejimin heyecânı ile hareket ettikleri, ortadadır.

Reşid Paşa, Fuad Efendi'yi, sadâret müsteşarı olarak, fevkalâde görevle Mısır eyaletine göndermeye karar verdi. Fuad Efendi, Mısır'da Tanzîmât esaslarının ne dereceye kadar uygulandığını kontrol edecekti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve halefi Abbas Paşa, Mısır valisi idi. Reşid Paşa, dedesinden nefret ettiği derecede Abbas Paşa'yı sevmiyor, azletmek istiyordu. Ancak Sultan Abdülmecîd karşı çıktı. Reşid Paşa'nın en yakın yardımcıları Âlî ve Fuad Efendiler de Paşa'ya Abbas Paşa'yı azletmemesini, beğenmediğini icraatını düzettirmesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine Reşid Paşa, fevkalâde yetkilerle Fuad Efendi'yi, Mısır'a müfettiş olarak gönderdi. Fuad Efendi, 25 mart 1852 günü Sâik-i Şâdî vapuru ile İstanbul'dan ayrıldı. Bir kaç yere uğrıyarak 12 gün sonra İskenderiyye'ye çıktı, oradan Kahire'ye geldi. Abbas Paşa ile ve başkalarıyle bir çok defa görüştü. Mısır Valisi, dedesinin bütün hayal dünyasını yıkan adamın, Reşid Paşa'nın bu 2 numaralı yardımcısına tabiatiyle senpati beslemiyordu. Rütbece Dr. Fuad Efendi'den büyüktü, yaşça 1,5 yaş küçüktü. Ama Sadrâzam'ın müfettişine kafa tutması mümkün değildi. Fuad Efendi'nin Vali'nin dîvân-hânesinde (resmî kabûl salonu) Kahire'deki bütün büyük görevlileri toplayıp uzun Tanzîmât-ı Hayriyye fermân-ı şerîfini okumasını, sabırla dinledi. 12,5 yıl önce ilân edilen Tanzîmât fermânının metnini elbette Mısırlı görevliler (ki tama-

ma yakını Türk ve resmî dil Türçe idi) biliyorlardı. Fuad Efendi, fermân'ın hükümlerine aykırı hareket edilmemesini ihtâr ediyordu. Maksadı anlıyan Abbas Paşa, zaten sert adamdı, dişlerini gıcırdattı, fakat bir şey söyliyemedi.

Fuad Efendi'ye Mısır teftişinde, can dostu Cevdet Efendi de refakat etti. Cevdet gibi bir tarihçinin Mısır gibi bir imparatorluk ülkesini görmesi yazacağı eserler için çok fayda sağlardı. Bu görev vesilesiyle, Mısır'ı görmüş oldu. Fuad Efendi'nin Bâb-ı Âlî'ye aleyhinde bir rapor vermesinden çekinen Abbas Paşa, Osmanlı Hazinesi'ne 57.000 kese bağışlıyarak, bunun vergi fazlası olduğunu söyledi. Fuad Efendi, bununla yetinmedi. Son yıllarda Mısır'ın gelirinin arttığını söyledi. Eyalet, kendi iç harcamalarını yapar, Bâb-ı Âlî'ye yılda 60.000 kese vergi gönderirdi. Fuad Efendi, bu verginin bundan böyle 80.000 kese olacağı üzerinde vali Abbas Paşa ile anlaştı. Abbas Paşa, İstanbul'a gönderilen verginin yükseltilmesini hemen kâbul etmedi. Fakat Fuad Efendi'nin "Sadrâzam Hazretleri (Reşid Paşa) senin eyaletteki bazı tasarruflarını beğenmiyor, verginin yükseltilmesini istemiştir, şimdi kabûl etmezsen, İstanbul'dan Mısır'a defterdar tayin eder, defterdar tayini salâhiyetini senden alır" diyerek tehdidi üzerine, baş eğdi. Fuad Efendi, eyalette Tanzimat esaslarının uygulanmasını denetledi. Çok başarılı bir teftiş yaptı. Fakat Abbas Paşa'nın valilikten alınmasını gerektirir bir şey olmadığı üzerinde Bâb-ı Âlî'ye (bakanlar kurulu) rapor verdi. Reşid Paşa, Fuad Efendi'nin başarılı görevini resmen tebrik etti, fakat iç âleminde Efendi'ye kırıldı. Abbas Paşa aleyhinde bir tertip ve rapor bekliyordu. Abbas Paşa'yı harcamak istiyordu. Aslında Abbas Paşa'nın azlinde devlet'in menfaatleri olduğu açıktır. Ancak Fuad Efendi, arkadaşı Âlî Efendi ile danışıp, Mısır valisinin azlinin problem çıkaracağı üzerinde Sadrâzam'ın dışında ve onun fikrine muhalif olarak anlaşmıştı. Âlî ve Fuad Efendiler, üstatları Reşid Paşa gibi ihtilâller, savaşlar içinden ye-

tişmemişlerdi. Sulh ve huzur döneminde sorumluluk almışlar, savaş tehlikelerini atlatmışlardı. Bu bakımdan Reşid Paşa derecesinde atak politikaya taraftar olmadıkları açıktır.

Ancak bu olay, Reşid Paşa ile yetiştirdiği Âlî ve Fuad Efendiler arasındaki ilk anlaşmazlıktır. Diğer taraftan Fuad Efendi'nin, Mısır ileri gelenleri ve bu arada Kavalalı ailesi mensupları tarafından Bâb-ı Âlî'ye devamlı şikâyet edilen Abbas Paşa'yı, Devlet'e zarar vermeksizin kolladığı muhakkaktır. Fuad Efendi, Abbas Paşa'dan ağır hediyeler de almış olacaktır. Cevdet Efendi, Abbas Paşa'nın kendisine 1.000 altın ihsan ettiğini bizzat yazıyor. Cevdet Efendi'ye bu parayı veren Abbas Paşa'nın, geleceğini tayin etmeye yetkili Fuad Efendi hakkında nasıl davranacağı açıktır. Nitekim İstanbul'da bulunan Mısırlılar, Reşid Paşa'nın huzuruna çıkıp Fuad Efendi'yi şikâyetle kalmadılar, Abbas Paşa'dan para aldığını da iddia ettiler. Reşid Paşa gibi bir adamın karşısında, onun 2 numaralı adamını rüşvetle ithâm etmenin, mesnetleri olması gerekir. Aksi takdirde şikâyet edenler, korkarlardı. Az sonra Abbas Paşa 13 temmuz 1854 günü 38 yaşında 2 kölesi tarafından öldürüldü, kölelerin kimden emir aldıkları meselesi kapatıldı. Sadece köleler idam edildi. Batılı'laşma ve Tanzîmât düşmanı olduğu, Tanzîmât esaslarını savsakladığı kesindir. Üstelik kendisi Türk olduğu halde, Arap'laşma özentileri gösterdi. Mısır'ı Arap ülkesi hâline getirmek istedi. Başaramadı. Bununla beraber Sultan Abdülmecîd'in Abbas Paşa'nın Mısır eyaletinde muhafazası fikrinde olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumda Fuad ve Âlî Efendiler, padişahın arzusu istikametinde hareket etmiş oluyorlardı. 1849 aralığında Abbas Paşa, İstanbul'a gelip padişahın ayağını öpmüş, vezîr pâyesi sadâret pâyesine yükseltilmiş, imparatorluk protokolünde Osmanlı Hânedânı üyeleri dışında,sadrâzam ve şeyhulislâm'dan sonra 3. görevli olarak yer almıştı. Abbas Paşa'nın ölümünden 3 yıl sonra Sultan

Abdülmecîd, 4. kızı Münîre Sultân'ı, Abbas Paşa'nın tek çocuğu olan Dâmâd İbrâhim Hâmî İlhâmî Paşa ile evlendirmiştir ki, bu husus, padişahın, Abbas Paşa'nın lehinde düşündüğünü gösterir. Abbas Paşa'nın yerine, amcası olmakla beraber ondan 6 yaş küçük ve bizzat Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Mehmed Saîd Paşa, Mısır valisi yapıldı, 32 yaşında idi. Ölümüne kadar 9,5 yıl Mısır valiliğinde kaldı. Büyük Reşid Paşa'nın onu da tutmadığı biliniyor. Esasen Reşid Paşa'nın fikri, Mısır valiliğini Kavalalı ailesinden almaktı, başaramadı. Reşid Paşa'nın Kavlalı ailesinden nefret fikrini, sonradan İkinci Abdülhamîd tevârüs edecektir.

Bu olay, Reşid Paşa ile Âlî ve Fuad Efendiler'in arasını açtı, Mütercim Rüştü Paşa da Âlî Paşa'nın gölgesine girince, Reşid Paşa zayıf kaldı. Reşid Paşa'nın padişahın yetkilerini biraz daha kısıtlama arzûsu da gerçekleşemedi. Mısır meselesinde Reşid Paşa'nın haklı olduğu, Fuad Efendi'nin Kavalalı ailesinin nüfuzunu arttırmak suretiyle, sonradan kendisi iktidara geldiği zaman, kendi başına problemler çıkardığı, olayların gelişmesinden anlaşılır.

Fuad Efendi, Mısır'da 3,5 ay kaldı. İstanbul'a dönüp 8 Ağustos 1852'de hâriciye nâzırı oldu ve 3. rütbe Mecîdî nişânı aldı. Ekim 1852'de Mecîdî nişânının 2. rütbesi verildi (bir rütbe üst nişan verilirken, evvelce taşıdığı alt derece nişan Devlet'e geri verilir).

Fuad Efendi'nin hâriciye nâzırlığı, 1. Âlî Paşa kabinesi ile başlar. 6 Ağustos 1852'de Mustafa Reşid Paşa 3. sadâretinden ayrılmış ve Âlî Paşa ilk kabinesini kurmuş, sadrâzamlıktan sonra en ehemmiyetli post saydığı hâriciye'ye, en yakın arkadaşı Fuad Efendi'yi getirmiştir. Böylece Âlî-Fuad ikilisinin iktidarı başladı. İmparatorluk dış politikasında da hafif bir değişiklik oldu: Reşid Paşa, daima İngiltere'yi iknâ ederek dış politikayı yürütürdü. İngiltere'nin karşısında olduğu bir dış

politika meselesinde başarıya erişmenin Osmanlı Devleti için çok meşakkatli olacağı kanaatindeydi. O devirde Dünya'nın İngiltere'den sonra gelen devleti bulunan Fransa'yı ise dalgalanmaya bırakmıştı. Fransa'dan zaman içinde gittikçe koptuğu da söylenebilir. 1852'de kopukluk henüz oluşmamıştı, fakat bir kaç yıl sonra oluşması için tohumlar atılmıştı. Fuad Efendi ise, Fransa ile işbirliği yapıp İngiltere'yi kollamak, belki dalgalanmaya bırakmak politikasında idi ve ölümüne kadar bu Fransız dostluğundan vaz geçmedi. Mısır'ın iç işlerine fazla karışmamak hususundaki tutumu da Paris'in siyasetine uygundu. Âlî Paşa'ya gelince, Dünya'nın 1. ve 2. devlekleri olan İngiltere ile Fransa'ya eşit yakınlık göstermek fikrindeydi. Ancak devamlı Fuad Efendi ile beraber çalıştığı için Fransa politikası ister istemez ağır basıyordu. Reşid Paşa buna karşı idi. Binaenaleyh 3 büyük politika ustasından birinin yolu, diğer ikisinden gittikçe ayrılmaya başladı.

Reşid Paşa'nın, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'riin bütünlüğünün Rus yayılmacılığına karşı en büyük ve vaz geçilmez barajı oluşturduğu fikrini çok iyi kullandığı açıktır. Denebilir ki, hiç bir diplomat, daha iyi neticeler alamazdı. Fuad Efendi'nin Fransa'ya yaklaşma temayülü başladığı zaman, İngiliz dış politikasında Osmanlı aleyhdarlığı hiç başlamamıştı. Fuad Efendi, birden yükselen Üçüncü Napoléon'un da tesirinde kaldı ve onun amcası Büyük Napoléon gibi büyük işler yapacağı hesabına girdi. Yanında bulunmayı daha uygun gördü. Gerçekten Fuad Efendi, en yakın arkadaşı Âlî Paşa tarafından hâriciye'ye getirildiği zaman, Fransa cumhur başkanı Prens Louis Napoléon, henüz İkinci Cumhuriyet'i yıkarak İkinci İmparatorluk ilân etmiş, "Üçüncü Napoléon" unvânıyle 36 yıl önce amcasının boşalttığı imparatorluk tahtına oturmuş, demokrasiyi ortadan kaldırmamış, fakat otoriter bir yönetim kurmuştu. Fransa'da İkinci Cumhuriyet'in ömrü 3 yıldan ibaret kalmıştı. Üçüncü Napoléon, çok aktif bir ekonomik

kalkınmaya giriştiği ve başarılı olduğu gibi, sömürgecilik siyasetine atılmıştı. Amcasının milliyetçilik politikasını bütün Avrupa'ya yaymak istemesi, Osmanlı devletinde de tesirler gösterdiği gibi, sonunda zaten Fransa'da ikinci imparatorluğu yıkacaktır. 1848-49 ihtilâlleri, gerek Alman, gerek İtalyan birliklerini gerçekleştiremedi. Ancak Almanlar ve İtalyanlar, birleşme fikrini asla bırakmadılar. Bu ülküyü Almanya'da Prusya krallığı ve İtalya'da Sardunya krallığı yürütüyordu. Üçüncü Napoléon, İtalya'da büyük nüfuz elde etti. Avusturya imparatorluğunun burnunu kırmaya çalıştı. Ancak Rusya, Fransa için, hiç bir dönemde birinci dış problem olmamıştır. Binaenaleyh, Rusya'yı problem sayan İngiltere ile problem saymıyan Fransa arasında Bâb-ı Âlî'nin birincisinin paralelinde bulunması gerekeceği açıktır. O dönemde Rusya da Osmanlı için birinci problem olduğu taktirde. Ve Fuad Efendi'nin ilk hâriciye nâzırlığına başladığı günlerde Rusya, Osmanlı için en büyük problemlerden birini oluşturmaya hazırlanıyordu. Bu problemin Türkiye lehine halli için, henüz cılız Fransız İmparatoru'ndan fazla, İngiltere'ye yanaşmak, işbirliği çarelerini gerçekleştirmek gerekiyordu. Bunu yapacak kişi de Reşid Paşa idi. Binaenaleyh Âlî-Fuad ikilisinin iktidarda kalma şansı fazla görünmüyordu.

Nitekim Âlî Paşa, 2 ay bile iktidarda kalamadı, 1 ay, 28 gün sonra yerine Dâmâd Mehmed Ali Paşa sadrâzam oldu. Ancak Fuad Efendi, hâriciye'de kaldı. Tabiatiyle az veya çok farklı görüşlerine rağmen Reşid Paşa ile Âlî ve Fuad, beraber hareket ediyorlardı. Tanzîmât rejiminin 3 Büyükler'i idiler. Tanzîmât'a muhalif olanlar hâlâ kudretliydi. Padişahın açık Tanzîmât taraftarlığı karşısında seslerini çıkarmıyorlarsa da, iç âlemlerinde Tanzîmât'ı hazmedemiyenler, vezîrlerin eski astığı astık kestiği kestik devirlerini hasretle ananlar vardı. İlmiyye sınıfının ehemmiyetli bir kısmı, devlet yönetiminin en büyük kısmını bu sınıftan alarak

mülkiye'ye veren yeni rejime yatkın değildi. Binaenaleyh Reşid Paşa ile Âlî Paşa kavga etmiyorlardı, birlikte çalışıyorlardı. Nitekim Âlî Paşa sadrâzam olur olmaz, Reşid Paşa'nın konağına gidip elini öptü. Buna Reşid Paşa da, bütün İstanbul da şaştı. Zira Osmanlı imparatorluk protokolü çok sertti. Bir sadrâzam, kimsenin elini öpmezdi, öpmemiştir (padişahın eli öpülmez, eteklenirdi). Reşid Paşa olmasaydı, Âlî Paşa'nın da, Fuad Efendi'nin de küçük birer memur olarak Bâb-ı Âlî'nin bir köşesinde veya Avrupa'da bir sefârette çalışmaya devam edecekleri âşikârdır.

Diğer taraftan Çar İkinci Nikolay, Reşid Paşa'dan nefret ediyordu. Fuad Efendi'yi de sevmiyordu. Fuad Efendi'nin hâriciye nâzırı olunca Fransa'yı okşar tavır alması, Bonaparte hanedanından nefret eden Çar'ı çok kızdırdı. Fuad Efendi hakkında "hilekâr nâzır" ağır deyimini kullandı. Bir konuşmasında Çar'ın böyle dediği İstanbul'da duyuldu. 1848 İhtilâli krizinden kendisini atlatan Reşid Paşa ile Fuad Efendi'yi düşürmeye, daha Rus dostu bir hükûmetin oluşmasına çalışan Çar, bunun için Büyük Tanzîmâtçılar'ı başarısızlığa uğratarak padişahça tutulamayacak dereceye getirmek istedi. Rusya için bahane bulmak çok zor değildi. Türkiye ile pek çok anlaşmazlığı vardı.

İkinci Nikolay, 3,5 yıl önce padişahın kendisine fevkalâde büyükelçi (Fuad Efendi) gönderdiğini, kardeşi padişahın arzûsu üzerine, mutat dışı olarak büyükelçiyi yalnız kabûl edip politika konuştuğunu, şimdi kendisinin de fevkalâde büyükelçi göndereceğini, bunun için bahriye nâzırı, Finlandiya genel valisi, büyükamiral Prens Mençikof'u seçtiğini bildirdi. Türkiye kabûl etti. Nasıl Fuad Efendi, Rusya'dan taviz (Mültecîler'in geri verilmemesi) aldı ise, şimdi Rusya da Türkiye'den fevkalâde büyükelçisi ile, yeni bir Türk-Rus savaşını önlemek için, tâviz istiyordu. Bu sırada Rusya'nın İstanbul'daki daimî büyükelçisi, 1842 yılından beri Baron Titov idi.

Bâb-ı Âlî'den istenen tâviz ne idi?

Kudûs, her 3 semâvî dinde de (Mûsevîlik, Hıristiyanlık ve İslâm), çok kutsal bir şehirdir. Hazret-i Süleymân'ın mâbedinin 3.000 yıl önce burada kurulması bakımından Mûsevîler ve Hazret-i İsâ 18 asır önce burada çarmıha getirildiği için Hıristiyanlar için en kutsal şehirdir. İslâm'da ise Mekke ve Medîne'den sonraki 3. kutsal şehirdir; zira Mekke'den önce kıble burada idi ve Ömer Câmii ile Mescid-i Aksâ, İslâm'ın çok kutsal mahalleridir. Hıristiyanlar'ın Kudûs'te bir çok kutsal kiliseleri ve mahalleri vardır ki en kutsalları Kamâme Kilisesi'dir. Kudûs'te buraları ziyaret eden bir Hıristiyan, hangi mezhepten olursa olsun, hacı sayılır. Bu Hıristiyan hacılara Osmanlılar ve ondan önceki bütün İslâm devletleri, izin vermişlerdir. Kudûs'teki Hıristiyan kutsal makamları, Hıristiyan râhiplerin yönetimindedir. Bu râhiplerin görev, yetki ve sorumlulukları, Osmanlı devletince, padişah fermanları ile tayin edilmiş ve hiç dokunulmaksızın gelenekleşmiştir. Zira Katolik ve Ortodokslar arasında büyük rekabet vardır. Gerçekte Ortodoks mezhebinin hâmîsi padişahtır. Zira Fâtih Sultan Mehmed ve halefleri, resmen Sultân-ı Iklîm-i Rûm yani Roma (Doğu Roma, Bizans) imparatorudurlar. Tıpkı Bizans imparatorları gibi, Ortodoks mezhebinin en büyük rûhânîsi olan İstanbul'da Fener'de oturan ve "Cihan Patriki" denen Ortodoks patrikininin hâmîsidirler. İerarşi bakımından sonra gelen Kudûs, Antakya ve İskenderiyye patrikleri de Osmanlı tab'asıdır. Sonra gelen 5. patrik, Moskova patrikidir, bu, Çar'ın himayesindedir. Büyük Petro'dan yani yüz küsur yıldan beri Çarlar, "imparator" titrini resmen alarak, Doğu Roma (Bizans) tâcında, Osmanlı padişahı ile paylaşma iddia edegelmişlerdir. Hattâ, bizzat Ortodoks olması ve padişahın Hıristiyan olmaması sebebiyle Çar, bütün dünya Ortodoksları'nın hâmîsi geçinmektedir ama, bu hususta hukukî bir iddia ileri sürememektedir. Ancak 1774 Kaynarca anlaşmasından beri Ortodoks hâmîliğini üstlendiğini tekrarlayıp durmaktadır.

O dönemde Rusya'dan daha önemli bir devlet olan Fransa'da, meşrûtî imparatorluk yeniden kurulmuştur. Fransa, Dünya'nın İngiltere'den sonra 2. devleti, fakat kara kuvvetleri Dünya 1. 'sidir (Rusya ve Türkiye 2. ve 3.). Yeni imparator muhaliflerle karşı karşıyadır: kralcılar ve cumhuriyetçiler, imparatorun gayri meşrû, diktatör, darbeci ve despot olduğu iddiasındadırlar. Ancak kralcılarla cumhuriyetçiler asla anlaşamadıkları, üstelik kralcılar da aralarında ikiye bölündükleri (Bourbon hânedânını ve bu hânedânın bir dalı olan Orléans'ları tutanlar) için, cumhur başkanı Prens Louis Napoléon, imparatorluğunu ilân edivermiştir. İmparator, amcasının geleneğini devam ettirmiştir ve kralcılardan çok fazla cumhuriyetçilere yakındır. Ama hiç olmazsa kralcıları yatıştırmak ve sert muhalefetlerini önlemek için, amcası gibi dini ihmal ettiği ithamından kurtulmak, ayrıca, en büyük Katolik devleti bulunan Fransa'nın enperyalist prestijini arttırmak için, Katolik dininin hâmîsi geçinmektedir. Osmanlı, Katolik dininin hâmîsi Fransız İmparatoru ile Ortodoks dininin hâmîsi Rusya İmparatoru arasına sıkışmıştır. Osmanlı Devleti'nin Katolik tebeası vardır, fakat fazla değildir. Ortodoks tebeası ise pek çoktur. Rusya'dan sonra yeryüzünde en çok Osmanlı İmparatorluğunda Ortodoks mezhebinden Hıristiyan yaşamaktadır.

İşte Kudüs'te kutsal Hıristiyan makamlarındaki hizmetlerde, Ortodoks ve Katolik râhipler ve onların arkasında yer alan emperyalist Avrupa devletleri, rekabet hâlindedirler. Ortodoks râhiplere Osmanlı devletinin daha fazla imtiyaz tanıdığı doğrudur. Zira Kudüs'ü fetheden (3.12.1516) Yavuz Sultan Selim, bu statüyü bulmuş ve bulduğu statüyü teyid etmiştir. Zira Hazret-i Ömer, Kudüs'ü, Ortodoks Bizans'tan fethetmiştir. İngiltere ve Prusya gibi Protestan devletler ise, XIX. asrın incelediğimiz bu ilk yarısında, Protestanlar'a Kudüs'te hiç veya çok az hak tanındığı için, Bâb-ı Âlî'nin eşiğini aşındırmaktadırlar. Nitekim İngiltere, 8.9.1845 padişah

fermânı ile, Kudüs'te ilk Protestan kilisesini kurmuştur. Osmanlı Devleti hiç bir asırda yeni bir kilise yapılmasına izin vermediği, eski kiliselerin tamiri için bile bizzat sadrâzamın yazılı izni gerektiği için, bu, Reşid Paşa'nın, İngiltere'yi memnun etmek için padişahtan aldığı bir fermân idi.

1634 yılında Dördüncü Sultan Murad, Fransa'ya kızdığı bir gün, Haçlı Seferleri'nden beri Katolik râhiplerin hizmet ettikleri bazı kiliselerdeki hizmetleri, Ortodokslar'a vermişti. Kaanûnî Sultan Süleymân'ın fermânı ile Ortodoks râhiplerine verilen bu hizmetlerin sonradan Dördüncü Murâd'ın bir kızgınlık ânında sözlü emirle Ortodokslar'a vermesini Üçüncü Napoléon, iki asır sonra hatırladı. Fuad Efendi, Fransa'ya bazı vaadlerde bulundu. Hâriciye nâzırı Fuad Efendi'ye gelen Rusya büyükelçisi, istediği cevabı alamadı. Üstelik Fuad Efendi, Hazret-i İsa'nın doğduğu Beytü'l-Lahm mağarasında Katolikler'e bir dolap yaptırmak izni verdi. İşte Prens Mençikof, Kudüs'te Ortodoks haklarının bu ihlâllerini önlemek için İstanbul'a gelmişti.

28 şubat 1853 günü Prens Mençikof, bir Rus savaş gemisiyle İstanbul'a gelip Beyoğlu'nda Rusya sefâret-hânesine indi. Resmen fevkalâde büyükelçi idi. Bu sıfatla padişah tarafından kabûlü normaldi. Önce sadrâzam ve hâriciye nâzırını ziyareti gerekiyordu. Sultan Mecîd'in kızkardeşi Âdile Sultân ile evli olan Sadrâzam Dâmâd Mehmed Ali Paşa'yı ziyaret etti. Hâriciye nâzırının makamı, sadrâzamın makamının az ötesinde, Bâb-ı Âlî kompleksi içinde idi. Fuad Efendi, kendisini bekliyordu. Mençikof, Fuad Efendi'yi ziyaret etmeden çıkıp gitti. Fuad Efendi istifa etti ve Rif'at Paşa, yerine hâriciye nâzırı oldu. Bu suretle ilk nâzırlığı 7 aydır.

Fuad Efendi'nin Rusya'yı tahrik edecek bazı hareketlerde bulunduğu açıktır. Bunu Rusya'yı tahrik etmek için efendisi Reşid Paşa ile anlaşarak mı yaptığı, yoksa

maksadının sadece Fransa'yı memnun etmek mi olduğu (bu durumda Rusya dolayısiyle tahrik edilmiş oluyordu) ise meçhuldür. Zira Kutsal Yerler'de Katolikler'e az veya çok yeni haklar tanıdığı veya tanımak istediği açıktır. İstifası ise, kendisinin savaşa zemin hazırladığı iddiasından kurtulmak ve Devlet'i müşkül durumda bırakmamak içindir. Petersburg'da resmen "Rus düşmanı" ilân edilmişti. Prens Mençikof, kendisini sadrâzamın odasından çıkartan Türk protokol görevlisinin hâriciye nâzırının odasına götürmek istemesine rağmen, bir Rus düşmanını ziyaret etmemesi, gerçi diplomatik bir skandaldı. Ancak Fuad Efendi, Tanzîmâtçılar'dan olmıyan sadrâzama güvenmiyordu. Rusya'yı tatmin etmek için kendisini azledebilir, o takdirde Devlet, dış baskıyle nâzır azletmiş durumuna düşerdi. Diğer taraftan Reşid Paşa, daha 4 ay önce, Rusya'nın İstanbul'a bir fevkalâde büyükelçi göndereceğini, Fuad Efendi'nin Fransız taraftarı ve Rus aleyhdarı politikası ile makamında kalamıyacağını Sadrâzam Mehmed Ali Paşa'ya söylemişti ki, büyük devlet adamının uzak görüşlülüğünü gösteren yüzlerce örnekten biridir.

Bundan sonra Bâb-ı Âlî, Rus isteklerini reddetti ve Rusya'yı Türkiye'ye harb ilânına mecbur etti. Bir müddet sonra İngiltere ile Fransa ve sonra Sardunya, Türkiye'nin yanında, Rusya'ya karşı savaşa katıldı. Ünlü Kırım Savaşı'nı ve safhalarını anlatmak, daha çok Reşid Paşa'nın biyografisinde yazılabilir. Onun için bu bahse hiç temas etmiyoruz.

Bugünkünün üçte biri büyüklüğünde çeyrek asır önce Türkiye'den ayrılmış Yunan krallığı, savaşın ilk safhasında Türkiye, Rusya karşısında yalnız olduğu için, fırsatı yakalayıp, Ortodoks ağabeyi Rusya'dan faydalanarak sınırda Türkler'den bazı yerler koparabileceğini ümid etti. Türk sınırına çeteler soktu. Bu işin halline Bâb-ı Âlî, 400 altın aylık maaş ve 500 altın yollukla Fuad Efendi'yi memur etti (1.3.1854). Bu sırada

sadrâzam, Mustafa Nâilî Paşa idi. Bu suretle Fuad Efendi'nin, hâriciye nâzırlığından istifasından sonra tam 1 yıl açıkta kaldığı anlaşılır.

Yunanlılar'ın hedefi Epir'de Yanya ve Tesalya'da Tırhala idi. Bir diplomata niçin böyle askerî bir görevin verildiği belli değildir. Ancak Fuad Efendi, başarı gösterdi. Nitekim arkadaşı Cevdet Efendi'ye yazdığı 19.5.1854 tarihli mektubunda, "generalliğimin eserini gösterdim" diyerek kendi kendisiyle alay etmektedir. Pete'de birikmiş âsîlerin üzerine mühim bir kuvvetle yürüyerek imhâ etti. Yanya ve Narda üzerindeki Yunan baskısı ortadan kalktı. Tesalya'da da sükûnet sağlandı. Fuad Efendi, Yunan sınırında iken, imparatorluğun en mühim meclisi ve Tanzîmât reformlarını kararlaştırıp denetlemekle görevli Meclis-i Âlî-i Tanzîmât kuruldu ve 1854 mayısında nâzır olarak kabine üyesi sıfatını da taşıyan Âlî Paşa'nın reis olduğu bu Meclis'e Fuad Efendi, üye seçildi. 1. rütbe Mecîdî nişânı aldı.

2 mayıs 1855'te Mustafa Reşid Paşa'nın istifasıyle 4. Reşid Paşa kabinesi düştü. Âlî paşa ikinci defa sadrâzam oldu. 2 gün sonra arkadaşı Fuad Efendi'yi, vezîr rütbesiyle ikinci defa olarak hâriciye nâzırlığına getirdi. Bu suretle Fuad Efendi, vezîr pâyesindekilere "paşa" dendiği için "Fuad Paşa" oldu. 40 yaşını 3 ay, 16 gün geçe, imparatorluğun en yüksek mülkiye rütbesi olan vezîr pâyesine erişti. Âlî Paşa tekrar sadrâzam olunca, Reşid Paşa kabinesinde bulunduğu hâriciye nezâretinden çekilmiş, bu makamı arkadaşı Fuad Paşa'ya vermişti. Üstelik Fuad Paşa'yı Meclis-i Âlî-i Tanzîmât reisliğine de getirdi. Ancak hâriciye işlerinin yoğun olması bakımından Fuad Paşa bu ikinci nâzırlığı yapamadı. 2 ay, 23 gün kalıp 27 temmuz 1855'te yerini eski sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya bıraktı, hâriciye nâzırlığını muhafaza etti.

1 kasım 1856'da Âlî Paşa'nın yerine Mustafa Reşid Paşa 5. kabinesini kurdu. Fuad Paşa da, Âlî Paşa ile be-

raber çekildi. Bu suretle 2. hâriciye nâzırlığı 1 yıl, 5 ay, 28 gün devam etti. Fuad Paşa'nın çekilmesine sebep, Fransa politikasına paralel politika takib etmesi, Kırım Savaşı'na son veren Paris anlaşmasından sonra İngiltere ile daha yakınlaşmak zaruretidir. Reşid Paşa, Fuad Paşa'nın yerine Âlî Paşa'yı hâriciye'ye getirmek istedi. Âlî Paşa, Fuad Paşa ile arasının açılabileceği düşüncesiyle kabûl etmedi. Bunun üzerine Reşid Paşa, hem Âlî Paşa'yı, hem Fuad Paşa'yı, sandalyasız devlet nâzırları olarak hükümete aldı. Reşid Paşa, 4 eylül 1859'da ikinci defa Meclis-i Âlî-i Tanzîmât reisliğine getirerek, Fuad Paşa'ya hükûmette fiilî bir görev verdi. Fuad Paşa, 11 ocak 1858'e kadar 4 ay, 7 gün bu görevi yürüttü. Meclis reisliğinin iki defada toplam müddeti tam 7 aydır. 11 ocak 1858'de, Meclis reisliğinden 3. defa hâriciye nâzırı oldu. 7 ocak 1858'de Büyük Reşid Paşa, 6. defa bulunduğu sadrâzamlık makamında 58 yaşında öldü. Yerine 3. defa Âlî Paşa gelip, arkadaşı Fuad Paşa'yı 3. defa hâriciye'ye getirdi. Tanzîmât rejiminin kurucusunun ölümü üzerine, Tanzîmât'ın liderliği Âlî Paşa'ya geçti. Âlî-Fuad ikilisi tam mânâsıyle iktidara gelip devlete hâkim oldu.

22 Nisan 1858'de Fuad Paşa'nın Paris'te toplanacak konferansta Türkiye'yi temsil etmesi uygun görüldü. Ayda 5.000 altın maaş, ayrıca yolluk tahsis edildi. 10 Mayıs'ta konferans açıldı. Fuad Paşa'nın oğlu Nâzım Bey, Âlî Paşa'nın damadı Salâhaddin Bey ve Viyana konsolosu Davud Efendi, Fuad Paşa'ya yardımcı olarak konferansa katıldılar.

Paşa, Viyana üzerinden Paris'e gitti. Viyana'da imparatorluk şansölyesi (başbakan) ve hâriciye nâzırı ile görüştü. Avusturya ile anlaştığını haber alan Üçüncü Napoléon, Paris'te Paşa'yı kabûl etti. Sert bir şekilde konuşarak hem konferanstan önce Avusturya ile anlaşmasını, hem Türkiye'nin Karadağ prensliğine asker sevk ederek âsîleri ezmesini tenkid etti. Fransa'nın

İstanbul büyükelçisi (1855-60) Thouvenel, İmparator'un Türkiye hâriciye nâzırını tenkit etmesini bağenmedi. "Fuad Paşa, Fransa'nın dostudur; onu gücendirerek İngiltere'ye temayül ettirecek, yeni bir Reşid Paşa mı yaratacağız?" dedi. Bunun üzerine İmparator, Paşa'ya Légion d'Honneur nişanı verdi ve tatlı sözler söyledi. Ancak Paşa'nın İmparator'la pek çok görüşmesi sırasında daima taşı gediğine koyduğu bilinmektedir.

Bununla beraber konferansta, Fransa'nın, daha doğrusu milliyetçilik ilkesinin şampiyonu geçinen ve bu politikası yüzünden sonunda tahtını kaybeden İmparator'un görüşü kabûl edildi. Konu, Romanya meselesi idi. 19 Ağustos 1858'de anlaşma imza edildi. İki Romen prensliği, Eflak ve Boğdan, "Romanya" adı altında ve tek prensin yönetiminde birleştirilip gene Türkiye imparatorluğu içinde kaldı. Bâb-ı Âlî, Romanya'dan yıllık ve belirli bir vergi alıyor, fakat iç işlerine karışmıyor, yabancı devletlerde Romanya'yı temsil etmekte devam ediyor, Romanya bir istilâya maruz kalmadıkça ülkeye asker göndermemeyi kabûl ediyor, Romanya prensi, padişahın tâbii olarak bütün vecibelerini yerine getirmeye söz veriyordu. Bununla beraber artık "Birleşmiş Prenslikler" de denen Romanya, istiklâle ve Osmanlı'dan kopmaya doğru bir adım atmış oldu. Fuad Paşa ve Avusturya, Balkanlar'da istiklâl hevesi olan bir devlet istemiyorlardı. Ancak Fransa'nın ağır basması neticesinde iki ayrı prenslik birleştirildi. Romanya'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki statüsünü tayin için 1856 Paris Muâhedesi'ni imzalıyan Büyük devletler, Paris'te yeni bir konferans akdetmeyi kabûl etmişlerdi (İngiltere, Fransa, Rusya, Türkiye, Avusturya, Prusya ve Sardunya).

6 aya yakın Paris'te kalan ve çok yoğun temaslar yapan Fuad Paşa, 3 Kasım 1858'de İstanbul'a döndü. Fransız İmparatoru'nun özel mektubunu, Sultan Abdülmecîd'e sundu. Ancak İmparator'un padişaha "Karadağlı

tebeanıza merhamet buyurunuz" şeklindeki cümlesi Sultan Mecîd'in hoşuna gitmediği gibi Fuad Paşa'nın Paris'te anlaştığı 5 milyon altın dış borç da iyi tesir yapmadı. Buna ve muhaliflerin hükümdâra tesir etmek istemelerine rağmen Hâkan, hükûmeti ve Fuad Paşa'yı değiştirmek istemedi. Tam bu sırada Cebel-i Lübnân (Lübnan Dağları)'da Müslüman Dürzîler'le Katolik Mârûnîler (her ikisi de Arap'tı) arasında büyük çatışma çıktı, çok kan döküldü. Fuad Paşa'nın politik hayatında el koyduğu en önemli olaylardan biridir.

Avrupa'da "nâzım" (düzenleyici) rol oynamak isteyen Üçüncü Napoléon, Lübnan meselesine de burnunu soktu. Katolik mezhebinin hâmîsi geçiniyordu ve Mârûnî Araplar, Katolik'ti. Üstelik Lübnan, Haçlı Seferleri döneminde Fransız toprağı olmuştu. Bu tarihî hâtıra da unutulmuyordu. Fransa'nın Lübnan'a karışması üzerine İngiltere Dürzîler lehine müdâhaleye kalkıştı. Öyle ya, İngiltere, en büyük Müslüman devletti. Bu tarihte Osmanlı imparatorluğu, İslâm nüfus barındırmak bakımından, ancak İngiltere'den sonra ikinci geliyordu. Ayaklanma zâten Şâm şehrinde başlamış, Dağlar'a sıçramıştı. Sonra Şâm'da sokak katliâmı hâline dönüştü. Şâm'daki Amerika ve Holanda konsolosları halk tarafından öldürüldü.

Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın 3. sadâreti idi. Fuad Paşa, Âlî Paşa'nın 3. sadâretinden sonra, Kıbrıslı'nın 2., Mütercim Rüşdü Paşa'nın 1., sonra Kıbrıslı'nın 3. sadâretlerinden de hâriciye'yi muhafaza etmişti. Ahmed Paşa, hem Suriye eyalet valisi, hem de Beşinci Orduy-ı Hümâyûn kumandanı olarak Şâm'da oturuyordu. Lübnan bu müşîre (mareşal) bağlı idi. Beyrût (Lübnan) sancak (il) mutaasarrıfı Hurşîd Paşa, Müşîr Ahmed Paşa'nın emrindeydi. Olaylar 27 Mayıs 1860'ta başladı. Fransa'nın iddiasına göre 7.770 kişi öldü. Ahmed Paşa, pasif kaldı ve palyatif tedbirlerle yetindi. Bâb-ı Âlî 7 Temmuz 1860 günü, hâriciye nâzırı Fuad Paşa'nın, mutlak mülkî ve askerî yetkilerle Suriye'ye gönderilmesine karar verdi.

Fransa, Lübnan'a asker çıkartacağı tehdidinde bulunmuştu. Bu durumda İngiltere'nin de Fransa'ya karşı donanma göndermesi ihtimali vardı. Fuad Paşa, bir filo ile Beyrût'a çıkıp oradan Şâm'a geldi. Fransa ve İngiltere müdahalelerini önliyebilmek için sert tedbirler aldı. Mârûnîler'e 750.000 altın dağıtarak zararlarını gidermeye çalıştı. Türk görevlilerden 61 sivil ve 111 askeri idam ettirdi. Kurşuna dizdirdikleri arasında müşîr (mareşal) Ahmed Paşa, bir albay, iki yarbay, iki binbaşı vardır. Bunları dîvân-ı harbe verip kurşuna dizilmelerini onaylaması İstanbul'da çok tenkit edildi. Bilhassa Ahmed Paşa, ilk kurmaylardandı. Harbiye kumandanlığında bulunmuş, Kırım Savaşı'nda Ruslar'a karşı Çatana meydan muhârebesini kazanmıştı. Ama Fransa'nın Lübnan'ı yutması önlendi. Bir buçuk yıl kadar (1 yıl, 5 ay, 10 gün) Suriye'de kaldı. Beşinci Ordu'yu düzenledi. Eyaletin sancak'larını (il) tanzim etti. Lübnan Dağları'nda merkezi Dayrü'l-Kamer kasabası olmak ve mutasarrıfı Hıristiyanlar'dan seçilmek üzere 3.100 km2 genişliğinde bir otonom sancak kurdu (9.6.1861). Otonom sancakta vergiyi mutasarrıf toplayıp İstanbul'a yılda önce 3.500, sonra 7.000 kese olarak maktûan gönderecekti (bu sancağın otonom durumu 1914 sonuna kadar 53 yıl devam etmiş, bu tarihte ilga edilmiştir). Lübnan'ın büyük kısmı ise, Suriye eyaletinin Beyrût sancağını oluşturacaktı (sonradan Beyrût, ayrı bir eyalet yapılıp Suriye eyaletinden ayrılmıştır).

12 Temmuz 1860'ta İstanbul'dan ayrılan, 17 temmuzda Beyrût'a çıkan, ertesi gün Şâm'a gelen Fuad Paşa, Dürzî şeyhlerinin ve bu arada en büyükleri olan- Türk asıllı- Cânbulâd'lar ile Atraş'ların gelip elini öpmeleri üzerine, onlara hafif cezalar verip, bir kaçını sürüp işi kapattı. Bu arada İngiltere, Fuad Paşa kabûl ederse, Mısır eyaletinde olduğu gibi, Suriye'nin kendisine hayat boyu otonom valiliğinin verilmesi için Bâb-ı Âlî'ye müracaat edeceğini bildirdi. Paşa, İngilizler'i de atlattı. Emperyalist devletlerin, Türkiye'nin başına musallat ol-

mak için, kendilerine uydu aradıkları ortaya çıktı. Böylece İngiltere, Fransız taraftârı olmakla suçladığı Fuad Paşa'yı da kendi tarafına çekmek istemiştir.

Fuad Paşa: "ben ömrümde bir tavuk kesmedim, bir kuş vurmadım, şimdi bakınız Allah'ın takdiriyle neler yapmaya mecbur kaldım" diyerek, hükmettiği idam cezaları karşısında vicdan azâbı çektiğini söyledi. İstanbul'da halk, Paşa'nın konağının iki defa yanmasını ve iki oğlunun ansızın ölmesini, Paşa'nın, Suriye'de haksız yere Müslüman kanı dökmesinin cezası olduğunu söyledi. Tenkitler, bir Türk mareşalinin kurşuna dizilmesi üzerinde yoğunlaştı. Hattâ söylentiler Âlî Paşa'ya kadar uzandı. Âlî Paşa'nın, Ahmed Paşa'yı sevmedikten başka, Fransa'nın gözüne girmek için (?) bu hususta arkadaşı Fuad Paşa'yı teşvik ettiği söylendi. Yeni Osmanlılar'ın yani gayri meşrû muhâlefetin lideri olan şair Ziyâ Paşa ise, Fuad Paşa'nın 800.000 keseye yakın parayı Dürzîler'den ve diğer Müslümanlar'dan ceza olarak toplayıp, bu meblağı Suriye'de harcamadan cebine indirdiğini ve İstanbul'da Âlî Paşa'ya da pay verdiğini iddia eder. Bu itham, hele Ziyâ Paşa'nın amansız hasım olduğu Âlî Paşa'nın adının da karıştırılması, yıkıcı muhâlefete bir örnek olarak değerlendirilebilir, inanılır şey değildir.

Şâm'da halk, Müşîr Ahmed Paşa'nın cenazesini çok büyük kalabalıkla kaldırıp Muhyiddîn Arebî'nin türbesinin kapı eşiğine gömdü ve Fuad Paşa'yı protesto ettiğini gösterdi. Olayların büyümesini engellememek bakımından Ahmed Paşa'nın kusuru vardı. Ancak Dürzîler'i kayırıp Mârûniler'e sert davrandığı söyleniyordu. Halbuki Hıristiyan, Müslüman, hepsi ayni devletin eşit hukuka sahip tebeası idiler. Ama Müslüman halk tabiatiyle Ahmed Paşa'yı kahraman saymıştır. Ahmed Paşa, iki konsolosun Müslümanlar'ca öldürülmelerini önliyebilseydi, Fuad Paşa, hakkında bu kadar amansız davranmaz, eyalet valiliğinden ve ordu kuman-

danlığından uzaklaştırmakla yetinebilirdi. Ama olaylar, Avrupa meselesi hâline gelmişti. Filistin, Lübnan ve Ürdün'ü de içine alan Osmanlı'nın Suriye eyaletinin, imparatorluktan kopması ihtimali belirmişti. Nitekim Lord Dufferin, bu eyaletin hayat boyu valiliğini Fuad Paşa kabül ederse İngiltere'nin destekleyeceği söylemek derecesinde ileri gitmişti.

Fuad Paşa, Şâm'da iken, Sultân Abdülmecîd öldü ve kardeşi Sultân Abdülazîz, tahta çıktı (25.6.1861). 6 Ağustos 1861'de 3. Kıbrıslı Mehmed Paşa hükûmeti düştü ki, Sultan Mecîd'in son ve Sultan Azîz devrinin ilk hükûmetidir. Âlî Paşa, 4. defa sadrâzam oldu. Kıbrıslı Mehmed Paşa, düşmesinden 23 gün önce (2 Haziran), Şâm'daki Fuad Paşa'yı hâriciye nezâretinden aldı, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ile Meclis-i Tanzîmât'ı birleştirdi ve reisliğine Fuad Paşa'yı getirdi; bu suretle Fuad Paşa, gene hükûmet üyesi nâzır olarak kalıyordu. Ancak 23 gün sonra Âlî Paşa sadrazâm olunca, Fuad Paşa'yı bu nâzırlıktan alıp, 4. defa hâriciye nâzırlığına getirdi.

Fuad Paşa'nın 4. nâzırlığı 3 ay, 17 gün, yani Âlî Paşa'nın 4. sadâreti kadar sürdü. 22 kasım 1861'de Âlî Paşa sadâretten ayrılarak yerine Şâm'daki Fuad Paşa tayin edildi ve Âlî Paşa 7. defa hâriciye nâzırı oldu. Yeni sadrâzam Fuad Paşa, Şâm'dan gelinceye kadar, Meclis-i Vâlâ reîsi Yusuf Kâmil Paşa, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) olarak görev yaptı. Suriye fevkalâde komiseri olarak görevini tamamlıyan Fuad Paşa, sadârete tayininden 29 gün sonra, 21 Aralık 1861'de İstanbul'a gelip 5 gün sonra Sultan Abdülazîz'in huzuruna çıktı. Yeni padişahın henüz ihdâs ettiği Osmânî nişânının 1. rütbesini aldı. Fuad Paşa'yı iktidara getiren hatt-ı hümâyûn (sadâret fermânı) şöyledir:

"Vezir-i me'âlî-semîrim Fuâd Paşa! Mukaddemce me'mûriyyetin î'lân olunmuş, ve kâffe-i mesâlih-i Dev-

let-i 'Aliyye'mizin merkez-i matlûbda cereyânı mültezem, ve bunun netîce-i sahîhaya vüsûlü dahi derkâr olan fetânet ve reviyyetinden me'mûl ve muntazar bulunmuş olduğundan, cümle ile bi'l-ittifâk umûr-ı me'mûrene sarf-ı ihtimâm ve dikkat eyliyesin. Rabbimiz Ta'âlâ Hazretleri, tevfîkaat-ı ilâhiyyesine mazhar buyura. Âmîn, bi-hürmeti Resûli 's-Sakaleyn. Abdülazîz"

Ocak 1862'de murassâ Mecîdî nişânı aldı. Sultan Abdülazîz'in Âlî Paşa'yı sadâretten alarak Fuad Paşa'yı getirmesinin sebeplerinden biri, Mâbeyn-i Hümâyûn 3. kâtibi Ziyâ Bey'in (şair Ziyâ Paşa), malûm zekâ ve talâkati (konuşma kudreti) ile genç ve yeni hâkanı kandırmasıdır. Ziyâ Bey, Âlî Paşa'yı devirip yerine kendisi geçmek istiyordu. Onun için Âlî ve Fuad Paşalar'ın arasını açmak, birlikte hareket etmelerini önlemek gerekiyordu. Âlî Paşa, sadâretten alınıp hâriciye'ye ve arkadaşı Fuad'in kendi yerine sadârete getirilmesine aldırmadı, sadece Ziyâ Bey'i mimledi. İki arkadaşın beraberliği devam etti. Bu beraberliğin iktidarı sağladığını gören Ziyâ Bey, kendine de bir ikili bulmak istiyordu, Nâmık Kemâl Bey'i bulacaktır. Padişahın kâtibi olarak imparatorluk sarayında maksadına ulaşamıyan Ziyâ Bey, gayri meşrû muhâlefet yoluyla poltikasını sürdürdü. Yeni Osmanlılar adıyle kurulan cemiyetin zamanla liderliğini ele geçirerek bu yolda devam etti. Ziyâ Bey, Fuad Paşa sadrâzam olunca, bu defa Sultan Azîz'e paşayı kötülemeye başladı. Usanan padişah, Âlî ve Fuad Paşalar'ın da baskısiyle Ziyâ Bey'e dış görev vererek Saray'dan ve yanından uzaklaştırdı. Ziyâ Bey, Sultan Azîz'den ümit kesip, Veliahd Murad Efendi ile ilişki kurdu. Murad Efendi'nin tahta geçmesini çabuklaştırmak için çalışmaya koyuldu.

Fuad Paşa'nın 1 yıl, 1 ay, 10 gün süren 1. sadâretinde uğraştığı önemli konulardan biri, devlet büdçesindeki açık ve malî krizdir. Büdçe açığı 334.000 kese idi. Ertesi yıl gelirin tuz ve tütüne vergi konarak

865.000 kese çoğaltılmasına karar verdi. Âlî Paşa ile beraber padişahtan daha geniş yetkiler istedi. Padişahın sarayına kadar işlere müdâhale etti. Hâkandan bir ölçüde mukavemet geldi. Fuad Paşa, istifasını Mâbeyn-i Hümâyûn'a sundu (2.1.1863). Meclis-i Vâlâ reîsi Yusuf Kâmil Paşa sadrâzam oldu. Âlî Paşa, hâkanın ısrarı üzerine hâriciye'de kalmaya mecbur oldu. Fuad Paşa, yeni hükûmette yer almak istemedi. Sultan Abdülaziz'ın ısrarı üzerine Meclis-i Vâlâ riyâsetini kabûl etti ki bugünki adalet bakanlığıdır. Bu suretle Yusuf Kâmil Paşa'nın, Fuad Paşa'nın iki sadâreti arasına giren 4 ay, 27 günlük sadâreti başladı. Kâmil Paşa, Âlî Paşa grubundan çok haysiyetli bir vezirdi. Bu hükûmet değişikliğinde, arkadaşları Âlî ve Fuad Paşalar'dan bir az uzak düştüğü söylenir. Mütercim Rüştü Paşa da seraskerlikte kaldı. Bu suretle Fuad Paşa'nın hâkana her istediğini yaptırmak projesi netice vermedi. Sultan Aziz, Fuad Paşa'ya kızdı. Önce Dâmâd Bursalı Saîd Paşa'ya, sonra Nevres Paşa'ya sadâreti kabûl ettiremedi. Bunlar, bu derecede ağır sorumlulukları olan bir görevi yürütemiyeceklerini söyleyince, Fuad Paşa'nın yakını olmakla berâber, Kâmil Paşa'ya mühr-i hümâyûnunu verdi.

Fuad Paşa, 14 şubat 1863'te 1 ay, 13 gün yürüttüğü adliye'den alınarak seraskerliğe getirildi. Seraskerlik, harbiye nâzırlığı (millî savunma bakanlığı) olup aynı zamanda genel kurmay başkanı ve kara kuvvetleri kumandanı, fiilen ordunun başıdır. Bu göreve bir müşîrin (mareşal) değil, bir sivilin getirilmesi, istisnadır. Tayin hatt-ı hümâyûnunda "Fuad Paşa.... bi'l-fi'il kumanda ve idâre-i askeriyyede dahi sahîhan isbât-ı liyâkat ve ehliyyet eylemiş..." ibaresinin bulunması, asker olmadığının tevîlidir. Gerçi bir askerî yüksek okul mezunu idi. Romanya, Yunanistan ve Suriye'de askere emretmişti, sonuncusunda bütün Beşinci Ordu emrine verilmişti. Ama şimdi doğrudan doğruya askerî emir ve kumandanın zirvesine geliyordu.

Yusuf Kâmil Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında Sultan Abdülazîz'in Mısır'ı ziyareti kararlaştırıldı. Serasker Fuad Paşa'nın padişaha eşlik etmesi münasip görüldü. Zira evvelce Mısır'da müfettiş olarak bulunmuştu. Seraskerliği sırasında, vezîr üniformasının yanında isterse müşîr (mareşal) üniforması da giymiştir. Zaten her iki rütbe devlet protokolünde birbirine eşit olup, biri mülkî, diğeri askerî idi.

Sultan Abdülazîz, 11. kuşaktan atası olan Mısır fâtihi Yavuz Sultan Selim'den beri, 346 yıldır, Mısır'a ayak basan ilk Osmanlı hükümdarıdır. 3 Nisan 1863 günü, Feyz-i Cihâd vapuru ile İstanbul'dan ayrıldı. İstanbul'da Sadrazâm Yusuf Kâmil Paşa, saltanat nâibi olarak kaldı. Sultan Abdülaziz yanına yeğenleri (Sultan Abdülmecîd'in oğulları) Velîahd-i Saltanat Murad Efendi, Şehzâde Abdülhamîd Efendi, şehzâde Mehmed Reşad Efendi'yi aldı. Sonradan üçü de tahta geçen bu şehzâdeler 23, 21, 19 yaşlarında, padişah ise 33 yaşında idi. Serasker Fuad Paşa, padişahın eşlerinden biriyle akraba olan kaptân-ı deryâ Ateş Mehmed Paşa, padişahın başhocası hâce-i sultânî -sonradan şeyhulislâm olan- Hasan Fehmi Efendi, Mısır seyahatinde bulundular.

Amcası Mehmed Saîd Paşa'nın ölümü üzerine yerine Mısır valisi olan İsmail Paşa, 33 yaşında idi. Kardeşi vezirlerden Mustafa Fâzıl Paşa, Osmanlı mâliye nâzırı, ve ağabeyinden sonra Mısır vâlîliğine adaydı. Mısır'da halk, hükümdarını çılgınca gösterilerle karşıladı. Padişah at üzerinde Kahire'yi dolaştı. İsmail Paşa, kendisi ve Fuad Paşa için de, daha az süslü iki at hazırlatmıştı. Ancak İsmail Paşa'nın bir eyalet valisinden başka bir şey olmadığını göstermek isteyen Fuad Paşa, ata binmedi. O binmeyince, İsmail Paşa da binemedi ve padişahın arkasından yaya olarak caddeleri dolaştı (bu İsmail Paşa, son Mısır kralı Fârûk'un dedesidir).

Bu seyahatte Fuad Paşa, kendini padişaha iyice tanıtmaya muvaffak oldu. Sultan Abdülaziz, çok değerli

bir adamla karşı karşıya bulunduğunu iyice anladı. Zira Mısır seyahatinde çok yakınlaştılar. Osmanlı tarihinde ilk defa olarak Fuad Paşa'ya "yâver-i ekrem" unvanı verildi (10.5.1863). İstanbul'a dönüşte 1 Haziran 1863'te Fuad Paşa, seraskerlik koltuğunu da muhafaza etmek şartıyle, 2. defa sadrâzam oldu. Sadâret hatt-ı hümâyûnu'nda şöyle deniyor:

"Vezîr-i me'âlî-semîrim Fuâd Paşa! Mâ'lûm-i hamiyyet-melzûmun olduğu üzere, nuhbe-i âmâl-ü efkârım, kâffe-i ıslâhâtın merci'i olan mâ'mûriyyet-i memâlik ve servet-i ahâlî ve her sınıf tebe'a-i devletimizin nâil-i refâh-ü âsâyiş olmaları, ve her gûna intizâmâtın ve tezyîd-i kuvvet ve miknet-i devlete â'id husûsâtın hayyiz-i husûle gelmesi, ve umûr-i mâliyyece teşebbüs olunmuş ve şimdiye kadar pek çok eseri görülmüş olan ıslâhâtın bir kat daha ilerlemesi esbâbının dâimâ istihsâli kazıyyesi olup, senin bu husûslarda vâkı' olan ıkdâm-ü gayretin, ve her nev'i umûr-i devletimizde maşhûd-ü müsellemimiz olan fart-ı sıdk-u hamiyyetin, nezdimizde bi't-takdîr, bu kerre dahi hıdmet-i sadâret, uhde-i istihâline tevfîz kılınmış olmakla, âmâl-i mezkûremizin sür'at-i husûlüne ez-ser-i nev sarf-ü sâ'y-ü ıktidâr eylemek, matlûb-i kat'îmizdir. Makaam-ı sadâret, her dâirenin merci'i ise de, ıslâhât-ı mesâlih ve te'yîd-i nizâmât-ı askeriyye hakkında vuku' bulan teşebbüsâtın, ve ittihâz eylediğin usûlün devâm-ı cereyânıyle, netîce-i mükemmelesinin husûlü dahi mültezem, ve senin bi'z-zât mesâ'î-i reviyyet-kârânenden me'mûl-ü mutazar bulunduğuna binâen, zâtına mahsûs olmak üzere, seraskerlik hıdmet-i celîlesi, sadârete ilhâkan, kemâkân uhde-i istihkaakında ibkaa kılınmış olup, ancak mesâlih-i askeriyye umûr-i cesîmeden olmak hasebiyle.... kâffe-i vükelâmız ile bi'l-i ittifâk, nuhbe-i efkârımız olan mevâdd-ı hayriyyenin vücûde getirilmesinde bezl-i mesâ'î eyliyesin. Cenâb-ı Hak cümleyi muvaffak buyura, âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn. 15 Zü'l-hicce 1279 Abdülazîz"

Padişahın Fuad Paşa'dan çok şey beklediği anlaşılır. Sultan Abdülazîz'in orduyu kuvvetlendirmek için ihtiras derecesindeki dikkati de Paşa'nın üzerindedir ve hatt-ı hümâyûn'da çok açık şekilde belirtilmiştir. Mısır dönüşünde Sultan Azîz'in İzmir'e uğraması ve halka söylediği nutuk çok parlak geçmiş, İstanbul'a dönüşten 8 gün sonra da Paşa'yı tekrar sadrâzam yapmıştı.

Fuad Paşa'nın ilk sadâretinin önemli olayları, Sırp ve Karadağ ısyanlarıdır. Bu Ortodoks Sırp kavimler, Rusya tarafından kışkırtılmakta, Fransa da desteklemektedir. 1862 ağustosunda Serdâr-ı Ekrem Müşîr Ömer Paşa -ki devrin en büyük askeri idi- Karadağ ısyanını bastırdı. Belgrad'da iş Sırp ahali ayaklanıp kaleye yürüdü. Belgrad kalesi kumandanı Âşir Paşa, halkın üzerine top ateşi açtırdı. Avrupa'da büyük gürültü oldu. Rusya ve Fransa, Bâb-ı Âlî'ye çok baskı yaptılar. 8 Eylûl 1862 İstanbul protokolü imzalandı. Bu protokole göre, Belgrad varoşunda, yani kale sûrları dışında Türkler oturamıyacak, Müslüman halk, kale içine alınacaktı. Şehrin dış istihkâmları, Osmanlı'ya tâbî Sırbistan prensliğine terkediliyor, kale, Osmanlı askeri yönetiminde kalıyordu. Belgrad şehrindeki Türk karakolları kaldırıldığı gibi, Sırbistan'daki iki küçük kaleden de Osmanlı askeri çekilip prensliğe terkediliyordu. Belgrad'la beraber Sırbistan'da 4 Osmanlı kalesi kalıyor ve bu 4 kaleye Sırp asıllı halkın girmesi yasaklanıyordu.

28 Haziran 1864 tarihli Romanya'ya ait ikinci İstanbul Protokolü ise, Fuad Paşa'nın ikinci sadâretine tesadüf eder. Bu protokolle Bâb-ı Âlî, birleşmiş bir Romanya prensliğini, kendisine tâbî olmak, vergi vermek ve diğer tâbiiyyet şartlarını yerine getirmek şartıyle tanıyor, otonom prensliğin iç yönetimine karışmamayı, dış istilâya maruz kalmadıkça Osmanlı askeri sokmamayı, devlete ihanet etmedikçe prensi azletmemeyi kabûl ediyordu. Yaş'daki Boğdan (Moldavya) meclisleri kaldırılarak, Eflak'ın (Ulahya) merkezi olan Bükreş, ye-

ni Romanya prensliğinin merkezi oluyordu. Bâb-ı Âlî, prensliğe Couza'yı getirdi. Şair Ziyâ Bey, *Etdi bir yüzbaşıyî Memleketeyn-üzre kıral* mısraıyle hâriciye nâzırı Âlî Paşa'yı kınadı. Prens seçimle geliyordu ve henüz bir Romanya hânedânı yoktu. Krallığa heveslenen Prens Couza (Osm. Kuza Bey), 6 yılı aşkın bir prenslikten sonra devrildi (22.2.1866). Romanya Meclisi, Prens Karl von Hohenzollern'i, Romanya prensi seçti (19.4.1866) ve bu seçimin tasdikini Bâb-ı Âlî'den istedi. Böyle bir seçim, anlaşmalara aykırı idi ve Osmanlı imparatorluğunun yüksek menfaatlerini ihlâl ediyordu. Fuad Paşa, Bükreş'in 40 km güneyinde bulunan Osmanlı ordusuna şehre girip seçimleri iptal etme emri vermeye hazırlanırken, Girit'te Rumlar ayaklandılar, vaz geçildi. Romenler, en büyük Hiristiyan hânedânı olan Fransa krallık hânedânından (Capet-Bourbon) bir prens seçmek istiyorlardı. Ancak Bourbonlar'ın can düşmanı olan Fransız imparatoru Üçüncü Napoléon'un engellemesi üzerine vaz geçildi. Romenler, Napoléon'a mennetdâr idiler. Zira iç bağımsızlıklarının arttırılması, iki prensliklerinin birleştirilmesi için imparator, Türkiye üzerinde elinden gelen baskıyı yapmıştı. Romenler de Fransızlar gibi Latin oldukları için İmparator -Ortodoks olmalarına rağmen- onları himaye etmeyi görev saymıştı, İtalyanlar'ı Cermen'lere karşı savunduğu gibi... Romenler, Avrupa'nın büyük devletlerinin hiç birinin hânedânından prens seçemiyeceklerini anladılar. Prens Karl üzerinde ittifaka varıldı. Gerçi bu prens, Prusya hânedânından idi. Ancak bu hânedânın asırlarca önce ayrılmış Sigmaringen dalından dı ve hiç bir şekilde Berlin tahtının vârisi değildi. Koyu Alman bir general, üstelik Protestan'dı. Romanya'ya gelip Romence öğrenmeye başladı ve Ortodoks oldu. Ama Romanya'da, evvelce hiç mevcut bulunmıyan Alman nüfuzu -hem de büyük ölçüde- başladı. Üçüncü Napoléon, bu seçime razı olarak ve kıskançlığından bir Fransız prensi vermiyerek, Romanya'daki Fransız nüfuzunu kendi eliyle silip süpürmüş oldu. "Birinci Karol" unvâniye Romanya pren-

si olan Karl'ın statüsünün Bâb-ı Âlî tarafından onaylanması (26.10.1866) Fuad Paşa'nın sadrâzamlıktan ayrılmasından sondadır ve konumuza dahil değildir.

Mısır'a verilen fermân ise, Fuad Paşa'nın 2. sadâretinden ayrılmasından bir hafta öncedir (28.5.1866). Mısır Verâseti Mes'elesi şeklinde Türkiye tarihinde yer alan bu olayın gelişmesi şöyledir:

Mısır'ın irsî valisi İsmail Paşa, 24 Mayıs 1841 tarihli Mısır eyaletinin statüsünü düzenliyen Sultan Abdülmecîd'in fermânının verâsete ait maddelerini değiştirmek için, yıllardan beri çalışıyordu, bu uğurda milyonlarca altın rüşvet dağıttı. Sultan Abdülazîz'in ve vezirlerin gözüne girmek için hiç bir fırsatı kaçırmadı. Nihayet Sadrâzam Fuad ve hâriciye nâzırı Âlî Paşalar, Sultan Abdülazîz'den 28 Mayıs 1866 tarihli fermânı almanın, Türkiye'nin yüksek menfaatlerini bozmıyacağına karar verdiler. Eski fermâna göre Bâb-ı Âlî, Mehmed Ali Paşa'nın erkek tarafından neslinden en yaşlı olanını Mısır valisi atıyordu. Bu durumda İsmail Paşa öldüğü zaman yerine kardeşi Mustafa Fâzıl Paşa geçecekti. Bu madde değiştirilerek, valiliğin, hâlen vali bulunan İsmail Paşa'nın büyük oğlundan büyük oğula geçeceği kaidesi kondu. Bu durumda İsmail Paşa'nın büyük oğlu Tevfik Paşa, Mısır eyaletinin vârisi oldu. Diğer yaşlı Kavalalı prensler, haklarını kabettiler. Bunların en yaşlısı olan Mustafa Fâzıl Paşa, Osmanlı mâliye nâzırı olarak Istanbul'da yaşıyordu. Nâzırlığını yaptığı Osmanlı hükûmetinin kendi hukukunu çiğnediğine inandı. Dünyanın sayılı zenginlerindendi. Bu servetini, Âlî Paşa'nın muhaliflerine dağıtarak öç almaya karar verdi. "Yeni Osmanlılar" denen bu muhaliflerin liderleri Ziyâ Bey ve Nâmık Kemâl Bey'di. İlki sadrâzam, ikincisi hâriciye nâzırı olup, devirlerinin geçtiğine inandıkları Âlî-Fuad Paşalar ekibinin yerine gelmek istiyorlardı. O takdirde Mustafa Fâzıl Paşa'yı yeniden Mısır eyâletinin vârisi yapacaklardı.

28 Mayıs fermânı ile İsmail Paşa, daha bir çok hak elde etti: Hicâz eyaletine bağlı Kızıldeniz'in karşı (Afrika) kıyısındaki Sevâkin ve Musavvâ (Eritre) kazâlarının (ilçe) yönetimi, Mısır valisine bırakıldı. Üstelik Mısır, Sudan ile kısmen Uganda'yı elinde tutuyordu. İsmail Paşa, 18.000 askerle sınırlandırılmış bulunan Mısır ordusunu, 30.000 askerle çıkarabilecekti. Mısır'ın Istanbul'a gönderdiği yıllık vergi 80.000 keseden 150.000 keseye çıkarılıyordu.

Romanya, Sırbistan ve Karadağ prensliklerinin imtiyazlarının arttırılması Avrupa büyük devletlerinin baskısıyle olmasına karşılık, Mısır imtiyazlarının arttırılması, Bâb-ı Âlî'nin kendi irâdesiyle gerçekleşti ve bu pis işte pek çok para döndü. 5 gün sonra, 2 Haziran'da yayınlanan diğer bir fermân ile Sultan Azîz, İsmail Paşa ve haleflerine "hıdiv" unvânını verdi. Gene "Mısır eyaleti valisi" denecek, fakat "hıdîv" unvânını taşıyacaklardı ki, İngiltere'nin Hindistan genel valilerine verdiği "kral nâibi =viceroy" unvânının karşılığıdır.

Fuad Paşa'nın Şehzâde Camii karşısındaki tekellüflü konağı 11 Aralık 1864 gecesi yandı. Bir muhalif şair şu kıt'ayı söyledi:

Şer'in-ahkâmını fesh-etmeyi etdikce murâd
Gazab-î Hakk-ıle makhûr-olur-elbette fuâd
Âteş-î zulm-ile yandıkca hemen kalb-i 'ibâd
Tutuşup yandı bu şeb hâne-i berbâd-ı Fuâd.

Sultan Azîz, pek çok hediye yolladı, büyük bir meblâğ ihsan etti. Yangında Paşa'nın murassâ Mecidî nişanı da yandığı için, kendi Mecidî nişanını, Dârüssaâde Ağası ile Fuad Paşa'ya gönderdi. Yusuf Kâmil Paşa'nın mülkiyetindeki Demirkapı'daki bir konağa çıktı. Padişah, bu konağın kendi hazinesinden yeniden döşenmesini irâde etti. Ama bir müddet sonra bu konak da yandı. Beyazıt'ta muazzam bir taş konak yaptırdı. An-

cak Hazine, bu konağın arsasının Hazine'ye ait bulunduğu iddiasıyle bir mıkdar tazminat vererek binayı Fuad Paşa'dan aldı (sonradan Diş Hekimliği Fakültesi olan yapıdır). Türbesinin karşısında arsa alıp yeni bir konak yaptırmaya başlayan Paşa, inşaat bitmeden öldü. Ailesine şehirde bir konak bırakamadı. Boğaziçi'ndeki (Kanlıca) mükellef yazlık yalısı kaldı.

Mısır eyaletindeki hukukunu elinden aldığı için Fuad Paşa'ya, bir kabine toplantısında mâliye nâzırı Mustafa Fâzıl Paşa, ağır sözler söyledi. Hükûmet toplantısı bozuldu. Fuad Paşa, Mustafa Paşa'yı Istanbul'dan çıkarmak için baskı yaptı. Mustafa Paşa, Kahire'deki sarayına gitmek istedi, ağabeyi İsmail Paşa izin vermedi. Bunun üzerine Paris'e giderek Yeni Osmanlılar'ın başına geçti. Fransa'ya gitmek üzere Sultan Abdülaziz'in huzûruna kabûl edildiği zaman da Fuad Paşa'dan ağır sözlerle şikâyet etti, padişah sabırla dinledi.

Sultan Abdülaziz, Hıdîv İsmail Paşa'nın 16 yaşındaki büyük kızı Tevhîde Hanım'ı bayram tebrikinde görmüş, beğenmişti. Evlenmek istedi. Ancak Tanzîmât düzeninde padişah veya şehzâdelerin Saray dışından evlenmeleri, hükûmetin, yani sadrâzamın tasvibine bağlı idi. Fuad Paşa telâşlandı. Padişaha, hâkan-halîfe'ye kayınpeder olacak Hıdîv'in yapmıyacağı şey kalmıyacağından, Mısır'ı istiklâle kadar götürüp imparatorluktan ayıracağından endişe etti. Sultan Abdülaziz'e şöyle dedi:

-Kullarında iki hâl vardır: birisi sadece Fuad'lik, öbürü sadrâzamlıktır. Fuad'lik, Efendimiz'in rahatı ve gönlü neyi isterse onu yapmayı gerektirir. Sadrâzamlık ise, çaresiz, bazı mütâlaât dermiyânına mecbûr eder. Bu mütâlaa sed çekmek değil, sed var mı, yok mu aramak ve varsa çaresine bakmaktır. Bu da çok düşünmeye ve Efendimiz'le beraber bir kolay yolunu bulmaya bağlıdır. Şimdi Mısır valisi İsmail Paşa, Istanbul'dadır. Gece mâbeynciniz Ali Bey'i yollıyarak (kızına) tâlib olmanızı tensîb edemem!

Fuad paşa o gece, eski sadrâzamlardan kaptân-ı deryâ Dâmâd Mehmed Ali Paşa'nın, eşi padişahın ablası Âdile Sultân'ın Kuruçeşme'deki sâhil-sarayında İsmail Paşa'ya verdiği yemekte bulundu. Padişahın Tevhide Hanım'la evlenmek için direnmesi üzerine, hem sadrâzamlıktan, hem seraskerlikten istifa etti (5.6.1866). Bu surette her iki sadâretinden de Sultan Aziz ile bozuşarak ayrılmıştır. İkinci sadâreti 3 yıl, 4 gün ve iki sadâretinin toplam müddeti 4 yıl, 1 ay, 14 gündür. Türkiye tarihinin en büyük devlet adamlarından biri, ancak bu kadar iktidarda kalmış, ancak arkadaşı Âli Paşa'nın iktidar dönemlerinde hâriciye nâzırı sıfatıyle iktidara ortak olmuştur. Meclis-i Vâlâ reisi Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa, 2. defa sadrâzam oldu. Sultan Abdülaziz, hükûmetin izin vermiyeceğini anladığı için, Tevhide Hanım'dan vaz geçti. Bu prenses, 2 yıl sonra, Kavalalılar'ın Yeğenler dalından vezir Ahmed Paşa'nın oğlu vezir Mansûr Paşa ile evlendi. Fuad Paşa, Rüşdü Paşa kabinesine girmedi. 8 ay, 6 gün, Kanlıca'daki yalısında oturdu. Bu müddetin sonunda arkadaşı Âlî Paşa 5. hükûmetini kurdu (11.2.1867). Fuad Paşa'yı 5. defa hâriciye nâzırı yaptı.

Padişahın istediği kızla evlenememesi, Reşid Paşa'nın kurduğu sistemin sağlamlığını gösterir. Batı'nın taçlı demokrasilerinde de krallar, hükûmetin uygun görmediği evlenmeleri yapamamışlardır. Diğer taraftan padişahın Rüşdü Paşa'yı iktidara getirmesi, Âlî Paşa'yı getirmemesi de ilgi çekicidir, çok kızdığını gösterir. Fuad paşa, Rüşdü Paşa ile geçinemezdi. Rüşdü Paşa, mareşallikten mülkiye sınıfına geçmiş asker kökenli bir vezir idi. Mızmız ve çekingen olduğu için, icraat adamı olan Fuad Paşa ile beraber çalışması zordu. Rüşdü Paşa da, sivil saydığı Fuad Paşa'nın 3 yıl serasker sıfatıyle ordunun başında kalmasını münasebetsiz bulmuştu. Zira seraskerlik makamı, hükûmetin üç asker üyesinden birine mahsustu ve mareşallerden birine verilmesi İkinci Mahmûd'un koyduğu düzen gereği idi.

Rüşdü Paşa, Efendisi Sultan Mahmûd'un düzenini bozduğu için hem padişaha, hem Fuad Paşa'ya kızgındı. Nitekim Rüşdü Paşa, ne kabinesine Fuad Paşa'yı istedi, ne de Fuad Paşa, onun hükûmetine girmeyi düşündü. Ancak Rüşdü Paşa, Tanzîmât rejiminde, politika icabı, Reşid, Âlî, Fuad Paşalar'dan birinin sadâret makamından bulunması uygun görülmediği ara dönemlerde iktidara getirilen devlet adamlarından biri idi. Büyük bir imparatorluğu yürütecek kapasitede değildi, diplomasinden gelmiyordu. Tanzîmât rejiminin diplomasiden gelen sadrâzamlarca yürütüleceğine inanılmıştı. Gerçekten de, rejim, diplomasinden gelmiyenlerin eline geçince (1871'den sonra) Tanzîmât'ın bütün esasları alt üst oldu ve Devlet büyük zararlara uğradı. Padişah, 8 ay sonra Rüşdü Paşa'yı değiştirerek Âlî-Fuad ikilisini yeniden iktidara getirdi. Rüşdü Paşa'nın sadâretinin uzamıyacağını Âlî Paşa da, Fuad Paşa gibi biliyordu. Ancak Âlî Paşa, Rüşdü Paşa ile beraber çalışabiliyordu. Nitekim hâriciye'ye arkadaşı Fuad Paşa'yı getirirken, seraskerliği Rüşdü Paşa'ya verdi. Bu denge ile padişahı da memnun etti.

Fuad Paşa'nın 5. hâriciye nâzırlığında Girit Mes'elesi ortaya çıktı. 1862'de ilk Yunan kralı olan Otto, 30 yıllık bir saltanattan sonra düşürüldü. Danimarka kralının 2. oğlu Georg, Yunan krallığına seçildi. Atina'ya gelip "Yorgi" adıyle taç giydi, Ortodoks oldu, Yunanca öğrenmeye başladı (son Yunan kralı Konstantin'in dedesinin babasıdır). 18 yaşında kral olan Yorgi, 1913'e kadar tam 50 yıl tahtta kalacaktır. 1867'de Rusya grandüşeslerinden Olga ile evlenince, Rusya'nın desteğini de elde etti. 1864'te İngiltere'nin eskiden Türkiye'nin himayesinde olan Yedi Ada'yı (İyonya Adaları) Yunanistan'a bırakması, ertesi yıl Bâb-ı Âlî'nin bu ilhâkı tasdikı, Megali İdea tarafdarları arasında büyük ümit uyandırdı. Yunanistan, bugünkinin üçte birinden az geniş (51.371 km2) ve 1,5 milyon nüfuslu bir devletçilik, tek bağımsız Balkan devleti idi. Kırım Savaşı'nda Epir ve Te-

salya'ya göz dikmiş, Fuad Efendi'nin tedbirleriyle hiç bir başarı kazanamamıştı. Şimdi Girit'te faaliyete geçti. Girit 8.379 km2 büyüklüğünde bir Türk eyaleti olup 240.000 nüfus yaşıyordu. Yunanlılar'ın, Müslümanlar'a hafif bir üstünlüğü vardı. Güneyden Akdeniz'i Ege Denizi'ne karşı kapattığı ve Yunanistan'la Anadolu arasında ince uzun uzandığı için, stratejik ehemmiyeti bulunuyordu. 2.500 metreye yaklaşan tepeleriyle çete savaşına çok elverişliydi ve nüfusun en büyük kısmı kuzey (Ege) sahillerinde toplanmıştı. Türkler tarafından, çeyrek asır süren çok kanlı bir savaş sonunda XVII. asırda Venedik'ten yani İtalyanlar'dan alınmış, yerli Rumlar üzerinde Katolik baskısı kaldırılmıştı.

Rusya, Girit'e silâh yığdı. Fransa da Yunanistan'ı kışkırttı. Bu sırada Girit valisi Dr. İsmail Paşa idi. 2 eylûl 1866'da ısyan başladı. Çete savaşını Yunanistan'dan gelen Albay Koroneos yönetiyordu. "Enosis" (=İlhak) adlı Yunan vapuru ve diğer Yunan gemileri, Türk donanmasının ablukasından sızarak adaya çok yakın olan Yunanistan'dan devamlı silâh getiriyorlardı. Türkiye'nin adada 40.000 kişilik bir kolordusu vardı. 8 Eylûl 1866'da eski sadrâzamlardan Mustafa Nâilî Paşa geniş yetkilerle adaya gönderilip 6,5 ay kaldı ki, vaktiyle 30 yıl Girit valiliği yaptığı için "Giritli" diye ünlü idi. Buna rağmen ayaklanmayı önliyemedi. Çeteciler sıkışınca silâhlarını saklayıp Rum halkı arasına karışıyorlardı. Bunun üzerine adaya Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa gönderildi.

Sonra Sadrâzam Âlî Paşa, Sultan Abdülazîz ile Fuad Paşa'nın Avrupa seyahatinden dönüşlerinin 3. günü Girit'e hareket ederek 5 ay kaldı. 29 şubat 1869'da İstanbul'a döndüğü zaman Fuad Paşa, 17 gün önce Fransa'da ölmüştü.

10 Nisan 1867'de Bâb-ı Âlî; Belgrad, Semendire, Böğürdelen ve Fethülislâm kalelerini, Türkiye'ye tâbî

Sırbistan prensilğine bırakarak Türk askerini bu kalelerden çekti. Türk halkı da prenslik sınırları içindeki bu kalelerden tamamen çekildi. Belgrad kalesi 345 yıl, 7 ay, 3 gün önce bizzat Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından fethedilmişti. Kalelerde Türk bayrağı dalgalanmakta devam edecekti. Belgrad kalesinin son kumandanı sonradan müşîr olan Ferik Cezâyirli Ali Rızâ Paşa, teessürle askerini alıp çıktı ki, değerli kitapların yazarıdır. Sırbistan prensi Mihail Bey, teşekkür için Istanbul'a geldi. Sadrâzam Âlî ve hâriciye nâzırı Fuad Paşalar bu suretle Yunanistan'la Sırbistan'ın ayni zamanda ayaklanmasını ve derhal ezilecekleri için Rusya'nın savaşa girmesini önlemiş oldular. Ziyâ Paşa, *Zafer-nâme*'sinde:

Belgırad kal'asın-ihsân-ile Sırbistân'a
Devletin kıldı tamâmiyyetinî istikmâl

beyti ile, Âlî Paşa'yı hicvetti.

2 Aralık 1868'de Bâb-ı Âlî, Atina'daki elçisi çağırdı. İmparatorluktaki bütün Yunan tebeasını çıkarttı. Yunanistan'la siyasî münasebetlerini kesti. Türk donanması, Pire limanı dahil, başlıca Yunan limanlarını abluka etti. 11 Aralık'ta Atina'ya verilen ültimatomda, Yunanistan'ın Girit'e silâh sokmaktan kaçınması ve Atina'da Türkler aleyhinde taşkınlıklar yapılmasının önlenmesi isteniyordu. Âlî ve Fuad Paşalar, ültimatomun reddi ile Yunanistan'a savaş açılmasını ve haddinin bildirilmesini istiyorlardı. Ancak Rusya ve Fransa, Yunanistan'ı büyük bir tarafgirlikle dektekliyorlardı. Bâb-ı Âlî'nin niyetini anlıyan Büyük Devletler, Paris'te toplanacak konferansa Türkiye'yi davet ettiler (Türkiye, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Prusya ve İtalya). Yunanistan büyük devlet olmadığı için konferansa ancak müşâhid gönderebilecekti. Yunanistan hakkındaki karar, gıyabında alındı. 18 Şubat 1869'da konferans, Yunanistan'ın Türk ültimatomunun hükümlerine uymasına karar vererek dağıldı. Yunanistan, Bâb-ı

Âlî'nin ültimatomunun şartlarını yerine getirdi. Prusya ile başı belâya girmek üzere bulunan Üçüncü Napoléon, Yunanistan'ı fazla koruyamadı. Bu suretle bir Türk-Yunan savaşı önlenerek Yunanistan bir daha Batılı devletlerce kurtarıldı.

Fuad Paşa, daha 7 Kasım 1864'te Teşkîl-i Vilâyât yasasını yayınladı ki, imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kaldı ve bir çok hükmü günümüzde de geçerlidir. Mülkî yönetimde Tanzîmât'ın yaptığı büyük reformlardan biridir. Bu reform önce, "Tuna Vilâyeti" adıyle oluşturulan yeni eyalette uygulandı. Merkezi Ruscuk olan bu eyalet, bugünki Bulgaristan'ın büyük kısmından başka şimdi Romanya'da kalan Dobruca'yı ve Güney Sırbistan'da Niş sancağını içine alıyordu. Buraya Midhat Paşa atandı. Örnek bir eyalet, asayiş ve bayındırlık kurarak bütün Avrupa'da şöhret yaptı, dünyanın sayılı eyalet valilerinden biri kabûl edildi. "Teşkîl-i Vilâyât"ın getirdiği en mühim yenilik, meclislerin teşekkülüdür. Vilâyet meclisleri, sancak meclisleri ve kazâ meclisleri vardı. Eyaletlere "vilâyet", bugünki illere "sancak" ve ilçelere "kazâ" deniyordu. Başlarındaki yöneticiye de sırasıyle vâlî, mutasarrıf ve kaymakam isimleri veriliyordu (evvelce de böyleydi). Her üç kademedeki meclislerin üyeleri 2 yıl için, halk tarafından yapılan seçimle işbaşına geliyorlardı. Meclis üyeleri, halkın din ve mezhebinin nüfus nisbetlerine göre seçiliyordu. Gerçi meclislerin icrâ (yürütme) yetkisi yoktu. Tamamen istişârî mahiyette idiler. Bütün yetki, Istanbul'dan atanan vâli, mutassarrıf ve kaymakam'da idi. Ancak gene de bu meclislerin kurulması, demokrasi tarihimizde önemli bir aşamadır. Ayni şekilde "muhtelit" denen karma mahkemeler kuruldu. Mahkemelerde hâkimler, kâza (yargı) çevresindeki nüfus nisbetine göre Müslüman ve Hıristiyanlar'dan seçildi. Otonom prenslikler dışında tek resmî dil Türkçe iken 1867'de Âli Paşa, ilk defa Girit eyaletinde Yunanca'nın da Türkçe'nin yanında resmî dil olmasını kabûl etti. Her vilâyet

meclisinde yılda bir defa gene istişârî mahiyette bir "meclis-i umûmî" toplanıyordu. Vilâyeti oluşturan kazâlar, temsilcilerini vilâyet merkezine gönderiyorlar, vilâyeti ve yörelerini ilgilendiren meseleler görüşülüyor, neticeye bağlanıyor, vâlî'nin takdîrine sunuluyordu. Bu suretli halkın seçim, meclis, söz söyleme, yönetime katılma gibi kavramlarla yakınlığı sağlandı. Bu reform dayanarak Âlî Paşa, 1 Nisan 1868'te Şûrây-ı Devlet'i açtı ki, çok büyük bir reformdur.

Buna göre Meclis-i Vâlâ (tam adı Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye), Şûrây-ı -Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye adlarıyle iki meclise ayrılıyordu. İlki idarî, ikincisi kazaî işlere bakıyordu. Ayni zamanda imparatorluğun en üst idare ve yargı mahkemelerini oluşturuyorlardı. Sonradan "adliye nâzırı" adını alan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reisi, nâzır (bakan) olarak hükûmete giriyordu. Şûrây-ı Devlet reisi de nâzır olarak hükûmet üyesiydi. 1922'ye kadar bu statü bozulmadı. Âlî, Fuad ve Cevdet Paşalar'ın oluşturdukları bu büyük reformun özellikleri şudur:

Şûrây-ı Devlet, bugünki Danıştay değildir. Daha doğru ifadeyle, bugünki Danıştay'ın görevlerini de üstlenmekle beraber, çok geniş bir hizmet alanını kapsamakta, âdetâ bir teşrî (yasama) meclisi minyatürü veya tecrübesi ve demokrasiye bir adım daha yaklaşma şeklinde fonksiyon ifa etmektedir. 5 daire'ye ayrılmıştır. Tanzîmât Dâiresi, gerçek bir anayasa mahkemesi olup, yasaların Tanzimât rejimine uygun veya aykırı olduğunu kontrol etmekte, hükme bağlanmaktadır. Mülkiyye Dâiresi, yüksek idarî yargı mahkemesidir. Devlet görevlilerini, dîvân-ı âlî olarak nâzırları yargılamaktadır. Diğer dairelerle birlikte bütün yasalar hazırlanmaktadır. Büdce de bir yasa olduğu için, imparatorluk büdcesini de hazırlayıp hükûmetin onayına sunmaktadır. Vilâyet meclisleri ile de bağlantılıdır. Her yıl vilâyet meclislerinin belirli üyeleri Istanbul'a gelip,

Şûrây-ı Devlet'e, birer ülke büyüklüğündeki vilâyetlerinin (eyalet) meselelerini anlatmakta, vilâyet meclislerinde alınan kararları sunmaktadırlar. Şûrây-ı Devlet, tıpkı Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve Mahkeme-i Temyîz gibi, Tanzîmât'ın laik yasaları ile işlemektedir. Şerîat hükümleri asgarîye indirilmiş, daha doğrusu Devlet'in ve toplumun yararı nisbetinde uygulanmıştır. Sultan Abdülaziz'in Şûrây-ı Devlet'i açan 10 Mayıs 1868 nutku (ki Âlî Paşa tarafından yazılmıştır), bunu açıkca göstermekte, hâkan-halife şöyle demektedir: "Teşkilât-ı cedide (yeni düzenleme); kuvve-i icrâiyyenin (yürütme'nin), kuvve-i adliyye (yargı), diniyye (şeriat) ve teşriiyye (yasama)'den tefrîkı (ayrılması) esâsına müsteniddir (dayanmaktadır)". Gerçi bu esaslar aşağı yukarı 1839 Gülhâne (Tanzîmât) hatt-ı hümâyûnu'nda da vardır. Fakat artık çok belirgin, çok işleyen bir hâle getirilmiştir. Zira 1839'dan bu yana yeni rejim, işletebilecek müesseselerini kurmuş, adamlarını yetiştirmiştir. Yargı, yasama ve yürütme ile din işlerinin birbirinden ayrıldığının açıkca belirtilmesi, fevkalâde önemlidir. Din işlerini hükûmet'te, bakanlar kurulunun tek sarıklı (ilmiyye) üyesi olan şeyhulislâm yürütmektedir. Ancak yalnız camiler, din hizmetlileri ve medreseler (din okulları) ona bağlıdır. Vakıflar bile, mülkiyeli evkaaf-ı hümâyûn nâzırı'na verilmiştir. Bu reformu da, ilmiye'den yetişen Cevdet Paşa yapmıştır.

Âlî Paşa, önce *Code Napoléon* denen Fransa Medenî Kanunu'nu bünyemize göre değiştirerek almak istedi. Ceza, ticaret gibi sahalarda Tanzimat rejiminin istediği modern kanunlar yapılmış, sıra medenî hukuka gelmişti. Ancak o çağdaki imparatorluk bünyesi, değiştirilerek de olsa bir Avrupa medeni kanununun kabûlüne müsait değildi. Nitekim Âlî, Fuad ve Cevdet Paşalar, aralarında müzakere ettiler. Cevdet Paşa ağır bastı. Bir meclisin başında *Mecelle* adıyle Hanefî fıkhı'na dayanan etraflı bir kanun hazırlayacağını söyledi. Fuad Paşa, arkadaşına katılır gibi oldu. Âlî Paşa, fikrinden caydı,

Cevdet Paşa'ya *Mecelle*' yi cilt cilt hazırlaması emrini verdi ki, Osmanlı hukukunun en büyük anıtıdır. 1925'lere kadar Türkiye'nin ve günümüze kadar bir çok Arap ülkesinin ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir. Dîvân-ı Adliyye'nin başına adalet bakanı olarak Cevdet Paşa'yı getiren Âlî Paşa, Şûrây-ı Devlet'in başına da, imparatorluğun en seçkin eyalet valisi olan Midhat Paşa'yı getirdi (fakat çok az sonra bu ikinci seçimde isabet etmediğini anladı). Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, Temyiz ve İstinâf dairelerine ayrılıyor, üyeleri azledilemiyor, Birleşik Amerika'nın Anayasa Mahkemesi üyeleri gibi hayat boyu atanıyordu. 1878'de başlıyan İkinci Abdülhamîd'in şahsî idaresi de yargıya asla karışmadı. Çok iyi, hattâ örnek oluşturacak şekilde işleyen bir yüksek yargı müessesesi kuruldu. Ancak kadı mahkemeleri de, şeyhulislâma bağlı olarak devam etti. Bunlar artık yalnız aile hukukuna ait konulara bakabiliyorlardı. Hıristiyanlar da kendi aralarındaki medenî davalarını, kendi dinî reislerinin yetkisinde çözümlüyorlardı.

Bu suretle demokrasi'ye atılan adım, 1868 yılında bulunduğumuz hatırlanırsa, hiç de küçümsenemez. Yalnız Türkiye için değil, Avrupa, hattâ Batı Avrupa için bile küçümsenemez. Daha da gelişmeye müsait bir sistem getirilmiştir. Ancak Âlî-Fuad ekibinin, Anglo-Sakson mânâsıyle tam bir demokrasi düşünmediklerini biliyoruz. Böyle bir demokrasi için, millî bir devlete ihtiyaç vardı. Milliyetler mozaiki bir imparatorlukta uygulanması mümkün değildi, imparatorluk bir kaç yıl içinde dağılırdı. Ancak az sonra Fuad ve Âli Paşalar'ın hayattan çekilmeleri, bu esaslı reformları yarıda bırakmakla kalmadı, tanzîmât'ın bütün güzel esasları alt üst oldu. Bunun neticesinde zarurî olarak şahsî yönetim devri başladı. Ancak Sultan Mahmûd'un getirdiği modern eğitim, mülkiye ve bayındırlık zihniyeti, hiç bir zaman terkedilmeyerek, daima geliştirildi.

Âlî-Fuad ikilisinin hayattan çekilmesiyle imparatorluk yönetimi gittikçe kargaşaya gitti. Bir tarafta İngiltere demokrasisi isteyen hayalperest bir avuç aydın, diğer tarafta imparatorluğun hiç bir döneminde idare edilmediği dinî esaslara dayanan bir devlet özleyenler, kutuplaştılar. Ve imparatorluğun sonuna kadar birbirlerine yaklaşamadılar, bir consensus (icmâ) oluşamadı. Gene de Tanzîmât rejimini temsil edenler iktidarda kaldı. Fakat çeşitli tavizlerle bu rejim, geliştirilmek yerine, hırpalandı ve dejenere oldu.

Fuad Paşa'nın hayatının son safhasında, biyografisindeki önemli olayların başında, Sultan Abdülaziz'in bütün dünyada en büyük yankılar uyandıran Avrupa seyahati gelir.

Sultân Azîz'in Istanbul'dan hareketinden Istanbul'a dönüşüne kadar 46 gün süren Avrupa seyahati (21 Haziran - 7 Ağustos 1868), Türkiye tarihinin ilgi çekici olaylarındandır. Zira o tarihe kadar bir Osmanlı hükümdârının yabancı bir ülkeyi resmî veya hususî ziyareti görülmemiş bir şey olduğu gibi, Sultan Azîz'den sonra dış ülkeye ziyaret yapan ilk Türkiye devlet başkanı da 1950'lerde Bayar'dır (İnönü'nün Kahire'de Müttefikler'le kısa buluşması hariç). Sadrâzam Âlî ve hâriciye nâzırı Fuad Paşalar, bu seyahati, İmparator Üçüncü Napolêon ve Kraliçe Victoria'nın resmî davetlerini sağlıyarak temin ettiler. Sultan Azîz'i de ikna ettiler. Bilhassa, gittikçe Rusya ile beraber hareket etmeye başlayan Fransa'ya, Balkanlar'daki Türk politikası açıklanmak ve yeni bir Rus savaşının zeminini hazırlamamak gayesi güdülüyordu. Padişahın Avrupa'daki yenilikleri artık okuyup dinliyerek değil de bizzat görmesi, keza Paşalar için faydalı görülüyordu. Menfaat tek taraflı değildi. İngiltere ile Fransa da bu ziyareti çok arzû ediyorlardı. Her iki devlet de çok kalabalık Müslüman nüfusa sahipti. Dünya Müslümanları'nın lideri olan halîfe'nin kendilerini ziyareti, Müslüman

sömürgelerinde iyi tesirler yapacaktı. İngiltere'nin Hindistan, Fransa'nın 30 yıl önce Osmanlı'dan koparılan Cezâyir Müslümanları ile ciddi problemleri vardı. Ayni zamanda Türkiye hâkan-halifesi'nin ziyareti büyük prestij meselesiydi. Şimdiye kadar Istanbul'u pek çok hükümdar ziyaret etmiş, ziyaretleri iade edilmemişti. Çünki Osmanlı'da hükümdarın dış ülkeye çıkması âdet değildi. Nitekim ziyaret ettiği bütün ülkelerde Sultan Azîz, emsali Avrupalı imparatorların ziyaretlerinden çok daha şâşaalı şekilde kabûl edildi. Çok daha merak uyandırdı. Türkiye lehine büyük propaganda oldu. Basın haftalarca bu konu ile uğraştı.

Sultan Aziz'in 46 günlük uzaklaşması müddetince Istanbul'da Sadrâzam Âlî Paşa, saltanat nâibi olarak kaldı. Hükümdâra 27 yaşındaki Veliahd-i Saltanat Murad Efendi, bunun kardeşi 25 yaşındaki Şehzâde Abdülhamîd Efendi (ikinci veliahd), padişahın 10 yaşındaki büyük oğlu Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi, eski sadrâzam hâlen hâriciye nâzırı Fuad Paşa,az sonra şeyhulislâm olan kazaskerlerden Hâce-i Sultânî Hasan Fehmi Efendi, başmâbeynci Hüseyin Cemil Bey, mâbeyni hümâyûn başkâtibi Mehmed Emin Bey, ikinci mâbeynci Hâfız Mehmed Bey, sonradan sadrâzam olan Dîvân-ı Hümâyûn baştercümânı Ahmed Ârifî Bey, Mâbeyn ikinci kâtibi Halimî Bey, hâriciye teşrifâtçısı (protokol genel müdürü) Mahşermidillisi Mehmed Kâmil Bey ve seçkin bir hey'et eşlik ediyordu. Fransa'nın Istanbul büyükelçisi (1866-71) Bourée de, bu heyet ve padişahla birlikte Istanbul'dan Sultâniye yatına bindi. Bir kaç Türk zırhlısı, Sultâniye'yi takib ediyordu. Sultan Aziz, Âlî Paşa'ya veda edip ayrıldı. Mısır seyahatinde olduğu gibi gene Fuad Paşa'yı yanına almıştı. O seyahatte olduğu gibi şimdi de seyahatin bütün diplomatik ve protokoler sorumluluğu Fuad Paşa'da idi. Sultan Aziz çok titizdi. Bu Avrupa seyahatinde Fuad Paşa'nın fevkalâde yorulduğu kendi ifadesiyle de bellidir. Ancak en küçük bir aksaklığa meydan vermedi ve seyahatten ünnid edilen

bütün maksatlar hasıl oldu. Mısır seyahatine 4 yıl önce Sultan Aziz, yeğenlerinden Mehmed Reşad Efendi'yi de almıştı. Şimdi onun yerine kendi büyük oğlunu aldı. Murad ve Abdülhamîd Efendiler (Beşinci Murad ve İkinci Abdülhamîd), Mısır seyahati gibi bu Avrupa seyahatinde de bulundular.

21 Haziran saat 4'te Sultân Aziz, Istanbul'dan toplar atılarak uğurlandı. Ertesi gün Çanakkale Boğazı'nda iki taraftan atılan toplarla selâmlanarak geçti. Boğaz'ın ağzında Fransız savaş filosu tarafından karşılandı. Filonun top atışlarıyle selâmlandı. Türk adaları olan Midilli ve Sakız açıklarından, Girit'le Mora arasından geçen filo, 25 haziran'da Sicilya'da, Messina Boğazı üzerindeki Messina limanında toplarla selâmlandı. Messina'da İtalyan donanması da Türk-Fransız donanmasına katıldı. Birlikte 28 Haziran'da Napoli'ye gelindi. Türkiye'nin İtalya elçisi (1860-70) Rüstem Bey, Messina'ya gelip filoya binmişti. Padişahla görüştü. İtalyan filosu, Korsika sularına kadar pâdişâhı uğurladı. 29 Haziran'da Toulon'a varıldı. Toulon, Fransa'nın eskiden beri Akdeniz donanmasının merkez üssüdür, bugün de öyledir. 324 yıl önce Barbaros Hayreddin Paşa, 1 yıl için Kral Birinci François tarafından Osmanlı yönetimine bırakılan Toulon'a hâkim olmuştu. Toulon'da Fransa donanması, bütün toplarını ateşledi. Büyük şenlikler içinde Hâkan ve maiyyeti, Fransız toprağına ayak bastı.

Toulon'da öğle yemeği yiyen Sultân Aziz, trenle Marsilya'ya gitti ve akşam yemeğini orada yedi. Ertesi 30 Haziran'da, saat 11'de Paris'te Lyon Garı'nda İmparator Üçüncü Napoléon tarfından karşılandı. İki imparator el sıkıştılar ve saltanat arabasıyle, çok büyük ölçüde nümayişler içinde, Tuileries (Tüilri) Sarayı'na gittiler. Burada İmparatoriçe Eugénie ile tanışan Sultan Aziz, ikametine ayrılan Elysée (Elize) Sarayı'na gitti ki bugün Fransa cumhur başkanlarının oturduğu saraydır. Ertesi gün, Paris'te bulunan Çar İkinci Aleksandr ile tanışan

Sultan Azîz, 10 gün Paris'te kaldı. Şehri gezdi. Tiyatrolara, sergilere, balolara gitti. İşlek Fransızca konuşan Velîahd Murad Efendi büyük sükse yaptı.

10 Temmuz'da Üçüncü Napoléon tarafından trenle Paris'ten uğurlandı. Boulogne (Bulony)'da gemiye binip Manş Denizi'ni geçti. Boulogne açıklarında padişaha refâkat (escorte) görevini Fransız savaş filosu, padişahı karşılayan İngiliz savaş filosuna bıraktı. Uğurlayan ve karşılayan harb gemileri, ateş açarak selâmladılar. İngiltere'de Dover limanına çıkan Hâkan, burada Galler Prensi (İngiltere Velîahdi) (Yedinci) Edward tarafından karşılandı. Londra'ya geldi. Kraliçe Victoria ile görüştü. Victoria'nın 30. saltanat yılı ve 48 yaşında idi. Napoléon'un ise 15. saltanat yılı ve 59 yaşında idi. Sultan Azîz ise 6. saltanat yılında ve 37 yaşında bulunuyordu.

Padişahın ikametine, şimdi İngiltere kralçesinin oturduğu Buckingham Sarayı tahsis edildi. Victoria, Londra dışında Windsor Sarayı'nda otururdu. Sultan Azîz, Londra'da 11 gün kaldı. Resmî davetlere, sergilere, konserlere şeref misafiri olarak katıldı. Tabiî Kraliçe ile yemekler yedi. Portsmouth'a giderek tersaneyi gördü. Avam Kamarası'nda millet vekillerinin müzakerelerini dinledi. Belediye Sarayı'nda Londra fahrî hamşehriliğini kabûl etti. Kraliçe ile birlikte İngiltere donanmasının şerefine düzenlediği manevralarını izledi. 23 Temmuz'da Kraliçe'ye veda etti. Dover'a trenle geldi. Oradan Fransa'nın Calais (Kale) limanına kadar İngiliz savaş filosu uğurladı. Trene bindi. 24 Temmuz'da Belçika'nın taht şehri Brüksel'de öğle yemeğini kral İkinci Léopold ile yedi. 2 yıl önce tahta çıkmış ve 32 yaşında idi.

25 Temmuz'da Ren üzerinde Koblenz'e trenle geldi. Prusya krallığı toprakları idi. Prusya ordusunu teftiş etti. 3 yıl sonra Almanya imparatoru olan Kral I. Wilhelm ile yemek yedi. Kral 70 yaşında ve saltanatının 6. yılında

idi. Ertesi gün Koblenz'den yarıldı. Prusya Kralı'nın Sultan Azîz ile görüşebilmek için Berlin'den 460 kilometre olan krallığının öbür ucundaki Koblenz'de bulunması, bu dönemdeki Türk prestijini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Sultan Azîz, Paris'te iken, Prusya'nın Paris büyükelçisi (1863-69) Kont von der Goltz tarafından, kralı adına, resmen Berlin'i ziyarete davet edilmişti. Padişah, Fuad Paşa'ya sordu. Paşa, Fransa'nın en büyük hasmı olan Prusya'nın resmen ziyaret edilmiyeceğini, bu takdirde Fransa'ya yapılan ziyaretin ters netice vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Fuad Paşa'nın programı evvelce hazırlandığını söyleyip özür dilemesiyle Prusya Kralı, diğer Avrupa hükümdarlarının yanında küçük düşmemek için, Koblenz'e gelip padişahla görüştü.

Sultan Azîz, 28 Temmuz'da Avusturya imparatorluğunun taht şehri Viyana'ya vardı. Bir kaç aydan beri (8.2.1867) bu büyük Orta Avrupa (Tuna) devleti, biri Avusturya imparatorluğu, diğeri Macaristan krallığı olmak üzere, birleşik devlet hâline getirilmişti. Bunda 1849'da Mültecîler Meselesi'nde Macarlar'ı destekliyen Türk politikasının da hizmeti vardı.

İmparator-Kral Franz Joseph, Sultan Azîz gibi 1830 doğumlu ve 19 yıldan beri tahtta idi. Türkiye Hâkanı'nı garda karşıladı. Padişah, Viyana'da 3 gün kaldı. Viyana'dan sonra yolculuk artık trenle değil, Tuna üzerinden vapurla devam etti. Bir gün sonra (31 Temmuz) Macaristan krallığının taht şehri Budapeşte'ye varıldı. 1526'dan 1686'ya kadar Türk yönetiminde kalmış Budin... Macarlar, eski hükümdarlarının torununu büyük sevgi gösteriyle karşıladılar. Sultan Azîz, Macaristan'a son defa hükmetmiş Dördüncü Mehmed'in torununun torunu idi. Kraliyet sarayına inan Hâkan, Macaristan bakanlarını ve soylularını kabûl etti. 3 Ağustos'ta Avusturya-Türkiye sınırı geçilip Vidin'e gelindi. Peşte'de padişahı, Tuna eyaleti valisi Midhat Paşa karşılamıştı. Eyâlet merkezi Ruscuk'ta da Sadrâzam Âlî ve Serasker

Mütercim Rüşdü Paşalar, Sultân Abdülazîz'e "hoş geldiniz" dediler. Ertesi 5 Ağustos'ta Romanya prensi Karol, Bükreş'ten Ruscuk'a gelerek Abdülazîz Hân'ın huzuruna çıktı, "hoş geldiniz" dedi. 6 Ağustos'ta trenle Ruscuk-Varna yolu alındı. Toulon'dan Istanbul'a dönmüş bulunan hâkanın Sultâniye adlı yatı, Varna'ya gelmişti. 7 Ağustos'ta deniz yoluyla Istanbul'a dönüldü. Istanbul'da Abdülazîz Hân ve beraberindekiler; yabancı elçiler, mülkî, askerî, ilmî yüksek görevliler ve çok kalabalık bir halk kitlesince karşılandı. Üç gece donanma yapıldı, havâî fişekle Istanbul semâları gündüz gibi aydınlandı, bütün Istanbul eğlendi.

Sultan Abdülazîz'in Avrupa seyahati, politik bakımdan olsun, propaganda için olsun, hedefine erişti. Bu işin mimarı Fuad Paşa'dır. Avrupa, ilk defa olarak Türkiye hâkanını ve üç imparatorluk prensi şehzâdeyi yakından gördü. Velîahd Murad Efendi'ye, Kraliçe Victoria'nın 19 yaşındaki 4. kızı bile teklif edildi. Fuad Paşa'nın, Türk imparatorluğunda büyük bir İngiltere nüfuzuna yol açmasından çekindiği böyle bir evlenme tasarısına karşı çıktığı muhakkaktır. Zaten Sultan Abdülazîz de çok sinirlenmişti.

Bu seyahat yorgunluğu neticesinde Fuad Paşa'nın kalb hastalığı açığa çıktı. Bir müddet arkadaşı Yusuf Kâmil Paşa'nın Yakacık'taki köşkünde dinlendi. Seyahat sırasında padişahın direnmesi, Paşa'nın ona mutlaka istediklerini yaptırmakta ısrarı üzerine, Sultan Azîz ile bir kaç defa münakaşa etmişti. Osmanlı töresinde hiç kimse padişahla münakaşa edemez ve padişahın yüzüne menfî bir cevap verilemez, "hayır" denemez, irâde denen padişahın arzûsu, sözlü veya yazılı emri, yerine getirilmiyecek bir şey ise, çok karmaşık yollardan kendisine ima edilir. Fuad Paşa ise itirazlarını açıkça yapıyor, böyle bir şeye alışmamış olan Abdülazîz Hân kızıyordu. Ancak Paşa'nın tavrı, kesin olmakla beraber sevimli, güleryüzlü, hattâ lâubâlî idi ve padişahla çok yakın-

laşmıştı. Âlî Paşa'nın ise padişahla veya herhangi bir kimseyle lâubâlilikten ödü kopar, değil gülmek, nâdiren tebessüm ederdi. Onun için Sultan Azîz, Âlî Paşa'dan çekinir, dediğini yerine getirirdi. Fuad Paşa ile ise münakaşa etmekten çekinmez, ama sonunda Paşa tarafından ikna edilirdi. Bir kaç defa Fuad Paşa'ya hakaret sayılabilecek şeyler söylediği rivayet edilmektedir. Âlî Paşa'ya ise bu tarzda hitâb etmek mümkün değildi, derhal huzûr-ı hümâyûn'u terkedip konuşmayı keseceğini padişah bilirdi.

2 Ekim 1867'de Âlî Paşa, uzun bir teftiş için Girit'e hareket etti. Sadâret kaymakamlığını (başbakan vekilliği) üzerine alması için Âlî Paşa ısrar edince, Fuad Paşa, yorgun, hattâ hasta olmasına rağmen kabûl etti. Hâriciye'ye ek olarak yürüttüğü vekâleten hükûmet başkanlığı, hastalığını arttırdı. Beyazıt'ta, seraskerliğe (şimdi Üniversite Merkez Binası) çok yakın büyük taş konağın inşaatı tamamlanmak üzereydi ve Fuad Paşa buraya nakledecekti. Rivâyete göre Mütercim Rüşdü ve Nâmık Paşa-zâde Cemil Paşalar, konak arsasının Hazine'ye ait bulunduğunu bildirdiler. Bunun üzerine konak, Fuad Paşa'dan alınarak maliye nezareti yapıldı. Bu olay, Paşa'ya çok fena tesir etti ve hastalığını arttırdı. Bu sırada Âlî Paşa, Girit'te idi. Istanbul'da olsa idi, arkadaşını işin bu şekil almasından koruyacağı muhakkaktı. Fuad Paşa, hem hâriciye nâzırlığından, hem sadâret kaymakamlığından afvedilmesini istedi. Sultan Abdülazîz, istifayı kabûl etmedi ve Sadrâzam, Girit'ten dönünceye kadar görevine devama mecbur bulunduğunu söyledi. Konağın kendisine geri verilmesi için bir formül araştıracağını da vaad etti. Buna rağmen Fuad Paşa, 10 gün Bâb-ı Âlî'ye gitmiyerek, hasta oduğunu söyleyip evinde oturdu. Konağa Maliye'ce el konulması, Avrupa basınına yansıdı. Bilhassa Fuad Paşa'nın çok sevildiği ve popüler olduğu Fransa'da basın, konak meselesinde Paşa'nın hakkı yendiği iddiasıyle padişah dahil, Osmanlı hükûmetini tenkit etti.

Fuad Paşa, gerçekten çalışamıyacak hâle geldi. Doktorlar, İstanbul'da kalırsa asla dinlenemiyeceğini, iyi olamıyacağını, padişah dahil herkesin kendisinden hizmet ve icraat bekliyeceğini, Türkiye dışında dinlenmesi gerektiğini söylediler. Paşa'nın temâruz etmediğine (kendisini yalandan hasta göstermediğine), gerçekten çalışamıyacak kadar hasta bulunduğuna kanaat getiren Sultan Azîz, izin verdi. Paşa, vapurla Fransa'ya gitti. Nice (Nis)'de bir köşke yerleşti. Ne kadar yıprandığı, son fotoğraflarında görülmektedir. 54 yaşında olduğu halde sakalı bembeyazdır.

Paşa, Nice'de bulunurken de hâriciye nâzırlığı devam etti. Ölümünde hâriciye nâzırı idi. Bu 5. hâriciye nâzırlığı tam 2 yıldır. 5 nâzırlığının toplamı ise 8 yıldır (7 yıl, 11 ay, 4 gün). 1836'dan günümüze kadar gelen hâriciye nâzırı ve dış işleri bakanları arasında bu görevde bulunduğu müddet bakımından Fuad Paşa 6. sırada gelmektedir (ondan fazla bu görevde bulunanlar sırasıyle Âlî Paşa, T.R. Aras, Tevfik Paşa, Saîd Paşa ve İ. S. Çağlayangil'dir; Fuad Paşa'dan sonra F. Köprülü, Mustafa Reşid Paşa, V. Halefoğlu geliyor ve bu isimlerden başka hiç bir devlet adamı 1836'dan bu yana bu makamda 4 yılı doldurmamıştır). Paşa'nın sadâret toplamı ise 2 defada 4 yıl, 1 ay, 17 gündür ve 1323'ten günümüze kadar gelen sadrâzam-başbakanlar arasında müddet bakımından 46. 'dır. Seraskerliği 3 yıl, 3 ay, 18 gündür.

12 Şubat 1869'da kalbi durarak Nice şehrinde öldü. 54 yaşını sadece 26 gün geçiyordu. Üstadı Reşid (58 yaşında) ve arkadaşı Âlî (57 yaşında) Paşalar'dan daha erken öldüğü anlaşılır. Üçünün de 60 yaşlarını bulamamaları, ilgi çekicidir. Bunun sebebi, Avrupalı devlet adamları gibi tatil yapmamaları, dinlenmemeleri, çocuk yaşlarından son nefeslerine kadar en sorumlu ve belâlı devlet işleriyle uğraşmalarıdır.

Paris büyükelçiliğimizde imam olan ünlü bilgin Hoca Tahsin Efendi, trenle Nice'e geldi. Fuad Paşa'yı gasl, techîz ve tekfîn etti. Fransa, tabutun Istanbul'a taşınması şerefinin kendisine verilmesini, bu suretle bu büyük Fransız dostu çok büyük diplomata son saygı gösterisinde bulunmasına müsaade edilmesini Paris büyükelçisi (1855-59 + 1862-65 + 1866-72) vezîr Mehmed Cemil Paşa'dan istedi. Büyük Reşid Paşa'nın büyük oğlu olan Cemil Paşa, babasının yetiştirdiği bu müstesnâ devlet adamı, dehâ sahibi diplomat için Fransa hükûmetinin talebini üzüntüyle yerine getirdi. Renard harb gemisi tabutu askerî törenle Nice'den aldı. 1 Mart 1869 günü Istanbul'a getirdi. Çok büyük kalabalıkla karşılanan cenâze, Peykhâne Caddesi'nde evvelce yaptırdığı türbesine gömüldü. Istanbul Üniversitesi Merkez Binası'nın sağ tarafındaki büyük cadde Fuad Paşa Caddesi adını taşımaktadır. Sultanahmet yakınlarına gömüldüğü gün, millî matem ilân edildi ve dükkânlar kapandı. Sürmenaj, büyük bir devlet adamını, zamanında önce, politika ve devlet hizmetinden almıştı.

Öleceğini anlayınca ölümü için şu "târîh" mısraını düşürmüştür: *Ehl-i îman rûhunâ geçmê okû bir Fâtiha* (1285). Yakın arkadaşı Sadrâzam Yusuf Kâmil Paşa, hakkında 11 beyitlik bir kıt'a söylemiştir, sonuncu "târîh" mısraı şudur: *Sadr-ı Firdêvs makaam-oldu Fuad Pâşâ'ya* (1285). Bu kıt'a'da, Fuad Paşa'nın Mevlevî olduğu ve cenazesine 10.000 kişinin katıldığı yazılıdır. Tırnakcı-zâde Zîver Efendi'nin kıt'asının son "târîh" mısraı şudur: *İrtihâl-eyledi Ukbâ'ya Fuad Pâşâ âh* (1285). Abdurrahman Sâmî Paşa'nın aşağıdaki târîh ihtivâ eder mersiye gazel'i Fuad Paşa'nın sandûkasının önüne levha hâlinde yazılarak konmuştur:

Ey zâir-î sâhib-nefes hubb-î sivâ'dan meyli kes
Dünyâda kalmaz hîç kes Allâh bes bâkıy heves

Her ten biter bir derd-ilê geh germ-ilê geh serd-ilê
Uğraşmayâ bir ferd-ilê değmez bu dünyâ-yî ahes

Ben dê Fuâd-î asr-idim fass-î nigîn-î sadr-idim
Nakş-î hümâyun-satr-idim gösterdi çerh rûy-î abes

Dil-haste oldum bir zamân tedrîc-ilê bitdî tüvân
Uçdû nihâyet mürg-ı cân çünkî harâb-oldû kafes

Söndû çerâğ-î âfiyet zulmetde kaldî şeş cihet
Âçıldı subh-î âhıret/enzâr-ı Hak'dan muktebes

Buldum/o dem Sübnân'ımî arz-eyledim/ısyânımı
Matlûb-edip gufrânımî rahmetle oldû dâd-res

Yârab bu abdin rû-siyâh-etdimse dê yüz bin günâh
Dergâhınî kıldım penâh-afvındır-ancak mültemes

Târîh'dir/ism-î Gafûr lâbüd/eder sırrî zuhûr
"Afv-ôlunur her bir kusûr" Allâh bes bâkıy heves

Merhum Paşa'nın ağzından söylenen bu şiirin, Dîvân edebiyatının başarılı örneklerinden biri olduğunu, eski şiirimizle uğraşanlar teslim ederler. Yusuf Kâmil Paşa, Fuad Paşa için bir mersiye daha söylemiştir. 14 beyitli bir gazel şeklinde ve "Fuâd Pâşâ" redifiidir. Matlâ beyti şudur: Dürdâne-î asâlet yektâ Fuâd Pâşâ- Necl-î necîl-i İzzet Mollâ Fuâd Pâşâ. Târîh ihtivâ eden beyti şöyledir: Târîh'ı nakş-olundû bû türbe-î şerîfe -"Sadr-î Cinân'ı etdî me'vâ Fuâd Pâşâ" (1285).

Fuad Paşa'nın ölümü, bütün dünya gazetelerinde ehemmiyetle yayınlandı. Hepsi ittifakla büyük diplomat ve devlet adamı olduğunu yazdılar. Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'da çıkan *Hürriyyet* gazetesinde ise ölümünden önce rahip çağırtıp Katolik âyînî yaptırdığı yazıldı ki bizde muhalefetin hangi seviyede başladığını gösterir. Halbuki Yeni Osmanlılar'ın Fuad Paşa'ya muhalefetleri,

Âlî Paşa'ya muhalefetlerinin yanında ehemmiyetsiz sayılır. Asıl hedef Âlî Paşa olup, Fuad Paşa'ya, ancak ondan ayrılmadığı için kızıyorlardı.

Fuad Paşa'nın çok yakın arkadaşı Cevdet Paşa da, cenazesinde ölümünden memnuniyetini açıklayanlar bulunduğunu yazmaktadır. Fuad Paşa ve bir müddet sonra Âlî Paşa öldüler. Onların ölümlerini bekliyen ve ölümlerinde sevinenler, boşalttıkları koltuklara oturdular. İstisnasız hiç biri onların yerini tutmak değil, onların başarı çizgisine uzuktan olsun erişemedi. Fuad Paşa hakkında yapılan dedikodulardan biri, dinsiz olduğu hakkındaki alçakça iftira idi. Devlet işlerine koşmaktan namaz kılamaması ve bir Mevlevî edebiyle değil, bir Bektâşî serbestliğiyle nükteler yapması, bu kötü zannın oluşmasını ve halk arasına yayılmasını kolaylaştırmıştır. Meselâ bir ramazan cuma'sında namaz için iki yâveriyle seraskerlikten yakında olan Bâyezid camiine yetişmiş, ancak son cemaat mahallinde yer bulup namaza dururken yâverlerine "öyle dikilmeyin, siz de kılın" deyince subaylar "abdestimiz yok Paşa Hazretleri" şeklinde mazeret beyan edince "kimin abdesti var?" nüktesini söylemekten kendini alamamış, bütün cemaat duymuştu. Bunun nükte olduğunu yalnız Fuad Paşa'nın karakterini ve neş'esini yakından tanıyanlar teşhis edebilmişlerdir. Şüphesiz o derecede yüksekte bulunan ve o sırada imparatorluk ordusunun fiilî başkumandanı olan bir devlet adamının bu çeşit esprilerden kaçınması daha doğrudur. Ancak karakter yapısı, bir bütündür ve şurasını burasını tashih edip değiştirmek kolay değildir. Buradan, Keçeci-zâde Büyük Dr. Mehmed Fuad Paşa'nın biyografisinden, şahsiyetine geçebiliriz.

II

ŞAHSİYETİ

2 defa sadrâzam, 5 defa hâriciye nâzırı, birer defa sadâret kaymakamı (başbakan vekili), serasker (savunma bakanı), adliye nâzırı, devlet nâzırı, sadâret müsteşârı, Madrid ve Lizbon fevkalâde elçisi, Peterburg fevkalâde elçisi, Mısır, Romanya, Tesalya-Epir, Suriye-Lübnan gibi imparatorluğun çeşitli ülkelerinde olağanüstü yetkilerle fevkalâde komiser olan Fuad Paşa, Encümen-i Dâniş (imparatorluk Akademisi) üyesidir. Cevdet Paşa ile ilk Türkçe gramerin yazarıdır. Galatasaray lisenin ("Mekteb-i Sultânî"= imparatorluk koleji) kurucularındandır. Şiir de yazmıştır. Türkçe'yi çok iyi yazması, yani nesir kudreti ile ünlüdür. Gerek Türkiye'de, gerek Avrupa'da pek büyük şöhret kazanması, elbette bulunduğu yüksek görevler dolayısıyle değildir. Zira Reşid ve Âlî Paşalar dışında, o görevlerde bulunan hiç bir Tanzîmât ricâli bu şöhreti sağlıyamadı. Reşid Paşa yetiştirmesi olan ve arkadaşı Âlî Paşa ile bir ikili kurarak Tanzîmât'ı geliştiren Fuad Paşa'nın ününün ve başarısının sebebi, doğuş eseri dehâsıdır. Bir diplomat olarak doğduğu söylenebilir. Pek işlek zekâsı, en karmaşık meseleleri daha izaha başlanırken kavraması,hazırcevaplığı, nükte kabiliyeti, neş'esi, Makyavel'ce bir politika yeteneği, medenî cesareti, muhâtabını

iknâ edebilmesi, tenkitleri serinkanlılıkla, hattâ memnuniyetle karşılaması, Fransızca'yı anadili derecesinde işleklik ve üstelik çok incelik ve tam Paris şivesiyle konuşması, çok büyük ve devletler dengesini değiştirebilecek mâhiyette kararları tereddütsüz alıp uygulıyabilmesi, başarısının sırlarıdır. Bununla beraber siyasî görüşlerinin enginliği bakımından gerek üstâdı Reşid Paşa'ya, gerek en yakın arkadaşı Âlî Paşa'ya erişememiştir. Onun için, Tanzîmât'ın 3 numaralı devlet adamı kabûl edilmiş, kimse bu sıralamaya itiraz etmemiş ve hiç bir tarihçi de bir 4. ismi bu üçlünün yanına eklemek teşebbüsünde bulunmamıştır. Meselâ 4. isim olarak Cevdet Paşa eklenebilirdi, yapılmamıştır.

Zayıf, uzun boylu, seyrek sakallı idi. Bütün görevlerinde parlak başarı gösterdi. Ancak bunda, Reşid Paşa'nın tavizsiz desteği gibi, Londra büyükelçisi Âlî Efendi'nin (Paşa) başkâtibi olduğu andan itibaren bu en yakın arkadaşından gördüğü ve hayatının son ânına kadar devam eden işbirliğinin rolünü de unutmamak gerekir. Fuad Paşa'nın karakterinin babası Molla'ya benzediği açıktır. Aynen babası gibi müktedân, hazırcevap, neş'eli, zarif, sür'at-i intikal (çabuk kavrayış) sahibi, medenî cesareti yüksek, pervasızdır. Bu vasıfları dolayısıyle babası gibi felâketlere uğramaması ve politik hayatında hiç bir dönemde köşede kalmaması, Tanzîmât rejimi ve onun lideri Reşid Paşa'nın getirdiği anlayış sebebiyledir. Miyop olan Fuad Paşa, devamlı gözlük takınıştır.

Fuad Paşa, Avrupa (hususiyle Fransa) muâşeret sistemini Istanbul'a getirdiği, konağında uyguladığı, ailesi efradı hanımların serbest yaşayışları dolayısıyle de tenkit edilmiştir. Bugün bize basit gelen bu meseleler, XIX. asır ortaları Türkiye'sinde kolay kabûl edilen şeyler değildi, itiraf etmek gerekir. Onun için "alafrangalık"la suçlanmıştır. Kayıtsızlığının bir sebebi de, babasından irsî olarak geçmiş kalb hastağına (muhtemelen asthme

cardiaque) mübtelâ olmasıdır. Bu sebeple hiç bir şeyi kendine derd edinmemeyi âdet etmişti. Âlî Paşa ise asabiyyetini saklıyan, meseleleri derd edinen, duygularını gizleyen bir karakterde idi. Âlî Paşa'nın afvetmesi daha zordu. Fuad Paşa, kendisine iltiçâ edeni, daha önce şahsına ne kadar kötülük etmiş olursa olsun hemen afveder ve samimiyetle afvedip isteğini yerine getirirdi. Âlî Paşa ise o kişiyi mimlerdi. Diğer taraftan bütün berrak zekâsına rağmen Fuad Paşa'nın insanları; gerek kabiliyetleri, gerek yapabilecekleri kötülükleri kestirmek, gerek gelecekte ne yapıp ne yapamıyacaklarını hesaplamak bakımlarından Âlî Paşa derecesinde isabetle teşhis edemediği ortadadır. Hâsılı Âlî Paşa ile ayrılmaz dostu Fuad Paşa'nın karakterlerinin benzer tarafları, benzemez taraflarından çok azdır. Buna rağmen tam 27 yıllık ayrılmaz bir dostluk ve işbirliğinin sebepleri üzerinde biraz düşünmek yerinde olur.

Bana göre bu sızıltısız, rahat dostluğun birinci sebebi, politik görüşlerdeki beraberliktir. Metodlarında elbette fark olacaktır. Hiç bir büyük devlet adamının metodu, diğer bir büyük devlet adamınınkine tıpatıp benzemez. Ancak devlet, daha açık ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ayni görüşleri paylaşıyorlardı. Şüphesiz kendilerinin yetiştiren Reşid Paşa'nın görüşleri idi. "Türkiye, Avrupa devleti olamazsa, Avrupa kıt'asından tasfiyeye mahkûmdur" görüşü zaten Reşid Paşa'ya bile değil, İkinci Mahmûd'a aittir. Belki Sultan Mahmûd'a da Sultan Selim'den devredilmiş fikirdir. Kudretli bir ordu ile donanmayı el altında bulundurmak, fakat Devlet'i yüksek diplomasi ile yönetmek fikrinde, apaçık şekilde Reşid Paşa'yı takib ettiler. Âlî-Fuad düomvira'sının iktidarında askerin politikaya karışması, cunta oluşturması, darbe yapmaya falan kalkması, Londra'da ne derecede mümkün değilse, İstanbul'da da ayni durumda idi.

Âlî-Fuad birliğinin diğer bir sebebi, biribirlerini rakip görmemeye kesin şekilde kararlı olmalarıdır. Reşid Paşa ölünce Tanzîmât'ın manevî olan liderliğinin Âlî Paşa'ya geçtiğini Fuad Paşa samimiyetle kabûl etmiştir. Eğer bir partiler demokrasisi ve iktidar partisi liderliği bahis konusu olsaydı, anlaşmalarının bu derecede kolaylaşamıyacağı âşikârdı.

Önce Reşid Paşa'nın gölgesinde ve çok büyük otorite ve nüfûzu altında hizmet ettiler. Sonralı, paşaları ile aralarında kaçınılmaz bir iktidar mücadalesi oluştu. Reşid Paşa'nın atılgan radikalliği, Âlî Paşa'nın vekarlı temkin ve Fuad Paşa'nın küçük tavizlerle büyük parça koparma politikaları ile açıkça çelişti. Âlî Paşa, umulmadık bir şekilde sadrâzam olunca, hâliyle Reşid Paşa ile eski usta-çırak münasebeti bozuldu. Reşid Paşa ihtimal eski öğrencilerini, kendi görüşleri istikametinde zorlar, onlara baş eğdirirdi. Eğer ikisi birlik olmasaydı, onları teker teker istediği çizgiye getirebilirdi. Bu derecede büyük şöhreti olan muazzam bir politikacıya karşı, birinci planda kalmanın tek çaresi ikili âhenk içinde hareket etmekti. Bunu başardılar ve Reşid Paşa'nın ölümünden sonra saha onlara kalınca da devam ettirdiler. İster akıllıklıklarından olsun, ister alışkanlıklarından... Devlet'in bu işbirliğinden çok fayda gördüğü üzerinde söz dahi söylenemez.

İki ayrı karakterin biribirini tamamlamak suretiyle mükemmel neticelere ulaşabileceğini de eklemek gerekir.

Âlî ve Fuad Paşalar'ın Reşid Paşa derecesinde âlîcenâb (yüce gönüllü) olmadığında kaynaklarımızda ittifak vardır. Nitekim, Reşid Paşa gibi devlet adamı yetiştirmemekte şiddetle ve haklı olarak itham edilmişlerdir. Fuad Paşa'da, Âlî Paşa'nın -çok saklamaya gayret etmekle beraber- içli hassâsiyeti de yoktur. Âlî Paşa, padişah dahil herkese fevkalâde ölçülü iltifat

ederken, Fuad Paşa, herkesin hoşuna gidecek sözler söylemekle de itham edilmiştir ki, eski Osmanlı terbiyesinde makbûl sayılmazdı. Bununla benraber Fuad Paşa'nın, zaman zaman Âlî Paşa'nın otoritesine tâbî olduğu ve onun sert taraflarını yumuşatmaya çalıştığı bir gerçektir.

Yeni Osmanlılar, çoğu Reşid Paşa yetiştirmeleri olmaları dolayısıyle de, Reşid Paşa'ya (ki ölmüştü) saygılı dil kullandıkları, onu örnek gösterdikleri halde, Âlî ve Fuad Paşalar'ı, bilhassa birincisini can düşmanı, kendi iktidarlarına engel gördüler. Önce Mahmud Nedim Paşa, sonra Midhat Paşa gibi, Âlî ve Fuad Paşalar'la uzaktan dahi mukayese edilemiyecek devlet adamlarını desteklediler. Şinâsî, Ziyâ Paşa, Nâmık Kemâl Bey, Ali Suâvî Efendi ve arkadaşları, Âlî ve Fuad Paşalar hakkında akla gelen ve gelmeyen her şeyi söylediler ve yazdılar ki bunların en büyük kısmının iftara olduğunu bugün biliyoruz.

Fuad Paşa'nın hitâbeti, arkadaşı Âlî Paşa'dan üstündü. Söz söyleme kabiliyeti de üstündü. Gerek Türkçe, gerek Fransızca'da... Fuad Paşa, Reşid Paşa gibi parlak bir hatîb idi. Âlî Paşa ise az konuşur, düşünerek söylerdi. Ağızdan çıkan her kelimenin, o çapta bir devlet adamını bağladığını veya bağlaması icab ettiğini bilirdi. Fuad Paşa bu şuurla davranmamış, bu hususta da tenkid edilmiştir. Üstelik kendisi ve aile efradı müsrifti. Babadan da yalnız borç kalmıştı. Fuad Paşa, Fransa'dan getirdiği bahçıvanbaşına ayda 50 altın veriyordu ki bu adam Paşa ölünce Saray'a bahçıvan olarak alındı.

Fransızca'sının yalnız Âlî Paşa'dan değil, Reşid Paşa'dan bile daha iyi olduğunda kaynaklarımız ittifak ediyorlar. Yüksek tahsilini Fransızca yaptığı için bu husus tabiîdir, üstelik büyük bir yabancı dil kabiliyeti de olduğu anlaşılıyor. Ancak gene kaynaklarımız yalnız Parisli bir diplomat derecesinde üstün kusursuz Fran-

sızca konuştuğunu, Reşid, hele Âlî paşalar derecesinde Fransızca'yı güzel yazamadığını da belirtiyorlar.

Bu derecede geniş bir otorite ile bir imparatorluk yöneten, herkesin ağzına baktığı bir devlet adamı tabiatiyle pek çok kişiyi himaye etti. Bazılarının bu himayeye o derecede veya hiç lâyık olmadıklarını da biliyoruz. Nice kişi için padişahtan vezîr pâyesi, murassâ veya birinci rütbe nişanlar aldı. Çok değerli ve kültürlü bir adam olan Lebîb Efendi'ye ayda net 150 altın emeklilik maaşı tahsis ettiğini duyan, cömertliği israf derecesinde bulunan Sultan Abdülazîz: "Paşa, hâlen vazifede bulunan vezîr pâyesindekilere bu maaş veriliyor, fazla değil mi?" şeklinde ihtarda bulunmak lüzumunu hissedince Fuad Paşa: "biz vezîrler, onun elini öperiz" diye Lebîb Efendi'yi savunmuştur. Bu konuşmayı duyan Lebîb Efendi, Fuad Paşa için: "herif, âdem evlâdıdır (adam oğludur)" diyerek, babası İzzet Molla gibi her iki mânâda bir soylunun oğlu olduğunu belirtmiştir.

Sultân Abdülazîz'in bir gün, Fuad Paşa'nın naş'e dolu çehresini görünce: "Paşa, sizi gördükçe içim açlıyor" demesi haklı idi. Ayni hâkan, Âlî Paşa'nın kendisiyle çatık kaşlarla konuşması karşısında, Fuad Paşa'nın tezâdının farkında idi. Ancak ince zekâsıyle, her iki paşanın da fazla olmasa bile, değer farkını teşhis ve temyiz etmiştir.

Fuad Paşa: "sadâretin (başbakanlığın) zevkı, o sandalyeye oturuncaya kadardır; sonra bir sürü dert başlar" diyerek, devlet hayatındaki bir gerçeği belirtmiştir.

Fuad Paşa'nın Doğu ve Batı kültürlerinin tam olduğu üzerinde ittifak vardır. Tabiî mütehassıs veyâ bilgin değildir. Fakat büyük kültür sahibidir. Zaten Tanzîmât ricâlinin çoğu böyledir. Şeyhulislâm Sâdeddin Efendi ölünce yakınlarına kendisinin ondan bilgili olduğunu ve "başıma sarık sarsam Sâdeddin Efendi'den âlâ şeyhulislâm olurum" demesini kaynaklarımız, Fuad Paşa'nın gerçeği belirttiği şeklinde değerlendiyorlar.

Fuad Paşa'nın israfı, Avrupa'dan alınan yeniliklerin doğurduğu yepyeni masraflarla karşı karşıya kalan toplumda bile, bir çok kişiyi rahatsız etti. Onun hızlı yükselişini kıskanan arkadaşları da vardı. Fuad Paşa'nın enistesi cimriliğiyle ünlü maliye nâzırı Nâfiz Paşa, bir gün Sultan Abdülmecîd ile konuşurken, hâriciye nâzırı Fuad Paşa'nın 1,5 altına Fransız potini giydiğinden şikâyet etti (Türk deri ve ayakkabı işçiliği çok üstün olduğu için Nâfiz Paşa, Fuad Paşa'yı ayni zamanda lüzumsuz yere yabancı malı kullanmakla da tenkid etmiş oluyor). Sultan Abdülmecîd, yerine geçen kardeşi Sultan Abdülazîz derecesinde ciddî değildi. Mizah ve nükteyi severdi. Ne söyliyeceğini anlamak için, Nâfiz Paşa'nın bu sözünü Fuad Paşa'ya nakletti. En açmaz gibi görünen diplomatik problemlere o anda çözüm yolu gösterecek derecede hazırcevap olan Fuad Paşa: "Efendimiz, dedi; ben kulunuz, bir vezîrinize yakışır şekilde giyinirim, Nâfiz Paşa ise bu şuurdan mahrumdur, otuz kuruşluk (0,3 altın) mest giyer; sâye-i şâhânenizde ikimiz de ayni maaşı alıyoruz; o ucuz papuç giydiği için maaşının yarısını Hazine'ye bırakmıyor!".

Yönettikleri ülkelerde sızıltı çıkaran eyalet valilerine karşı sert davrandığı, kurşuna dizdirmekten bile çekinmediği, müfettiş olarak gittiği memleketlerdeki tutumu ile anlaşılır, biyografisinde anlatıldı. Vezîr pâyeli eyalet valilerinden Kabataşlı Mehmed Ragıb Paşa'yı da görevinden almıştı. Ragıb Paşa, Fuad Paşa ile görüşmek üzere Bâb-ı Âlî'ye sadâret makamına geldi. Fuad Paşa, ayakta bir kaç cümle söyleyip mülâkata son verince Ragıb Paşa: "vaktiyle eslâf-ı izâmınız (yüce seleîleriniz, yani eski sadrâzamlar) vezîrleri binek taşından istikbâl ederlerdi (uğurlarlardı), bendenizi oda kapısında bile istikbâle tenezzül buyurmadınız" deyince, Fuad Paşa: "vâkıa eslâfım (eski sadrâzamlar) vezîrleri binek taşından istkbâl ederlerdi; ama kanuna muhalif hareketleri görülünce yine o binek taşının önünde boyunlarını vurdururlardı" şeklinde çok sert cevap vermiştir.

Avrupa hükümdarları, hanedan mensupları, soyluları, devlet adamları, diplomatları, san'atkârları ile iyi münasebetler kurmuş ve hepsine büyük bir devlet adamı olduğunu kabûl ettirmişti. Çar, her yıl Kırım'a gelip Levadya sarayında yazın bir kaç hafta geçirirdi. Osmanlı Devleti, padişah adına bir devlet adamını Kırım'a yollıyarak hediyeler sunar ve "hoş geldiniz!" derdi. Kırım'ın hâlâ Osmanlı toprağı sayıldığı imasını taşımakla beraber Rusya, bu Osmanlı âdetine, 1914'e kadar göz yummuştur. Sultan Abdülazîz, bir defa da Fuad Paşa'yı Kırım'a gönderdi. Çar İkinci Aleksandr ve Çariçe Maria, Paşa'yı çaya davet edip uzun boylu konuştular. Paşa, çok iyi tesir bıraktı. Çar 1818 doğumlu yani Paşa'dan 3 yaş genç olup 1855'te Mustafa Reşîd Paşa'nın bir çeşit intihâra zorladığı ve daha önce Mültecîler Mes'elesi'nde Fuad Paşa'nın başbaşa görüşüp iknâ ettiği Birinci Nikolay'ın oğlu ve halefi idi. Babası gibi despot değil, liberaldi ve babası gibi Türk düşmanı değildi. Anne tarafından Prusya kralının torunu idi. Çariçe Maria da 1824 doğumlu olup Alman asıllıdır.

Fuad Paşa'nın Fransız imparatoru Üçüncü Napoléon ve İmparatoriçe Eugénie ile konuşmaları, nükteleri pek çok kitapta yazılıdır. İmparator'un bir kaç kişiyle yaptığı bir sohbet sırasında, hangi devletin en kuvvetli olduğu konuşuluyormuş. Fuad Paşa, İmparator'a: "en kuvvetli devlet, demiş; Türkiye'dir". İmparator: "nasıl olur, niçin?" deyince: "siz dışardan, biz içerden yıkmak için her şeyi yapıyoruz, bir türlü yıkılmıyor" cevabını almış, herkes gülmüştür.

İmparatoriçe Eugénie, Fuad Paşa'nın nüktedanlığını bilip, onu söyletmek için, bir resepsiyonda: "Altes, demiş; sizin elde edilmiyecek kadın olmadığını söylediğinizi duydum, meselâ beni nasıl elde edebilirsiniz?". Paşa: "parayla" deyince İmparatoriçe gülmüş, "ne kadar parayla?" demiş. Paşa şu kadar, bu kadar frank deyince İmparatoriçe başını sallayıp tebessümle

Paşa'nın söylediğini reddetmiş. Sonunda Fuad Paşa: "Bir milyon frank (50.000 altın) Majesteleri" deyince, İmparatoriçe: "o kadar parayı bir kadına verecek erkek çıkmaz" demiş. Fuad Paşa: "o halde anlaştık, mesele bu parayı verecek kişiyi bulmaya kaldı!" cevabını vermiş. Bu espri, Fuad Paşa'nın, lâubâlî mizacına gösterilen müsamaha ile yapılabilmiştir. Bu müsamaha da Fuad Paşa'nın zekâ ve nüktedanlık kabiliyetine hayranlığın eseridir.

Fuad Paşa'nın nükteleri, bir çok kitapta mevcuttur. Bir kitapta toplanması yerinde olur. 1859-61 arasında, Sultan Mecîd'in son yıllarında Paris büyükelçisi olan sonraki sadrâzam ve ünlü bilgin ve edîb Ahmed Vefîk Efendi (Paşa) de imparator Napoléon'u, mükteleri, sert cevapları, zekâsı, büyük Fransızca yeteneği ile bezdirmiştir. Bir defasında tepesi atan Napoléon, Vefîk Efendi'ye: "kendinizi Yavuz Sultan Selim'in elçisi sanıyorsunuz galiba" deyince: "Sultan Selim'in elçisi olsaydım, benimle böyle konuşamazdınız" cevabını almıştır.

Sultan Abdülazîz, bazı düşüncelerini makaleler hâlinde yazmak âdetindeydi. Meselâ içki ve tütün aleyhinde birer makalesi vardır. Bir makalesinde de ölümünden sonra Fuad Paşa'dan bahsetmekte, Avrupalılar'a fazla yüz verdiği ve Avrupa âdetlerine göre yaşadığı için tenkid etmektedir. Halbuki hayatında Fuad Paşa'dan hoşlandığı, Âlî Paşa'dan çekindiği ve sıkıldığı, pek çok kaynakta yazılıdır. Sultan Azîz meselâ Fuad Paşa'yı, ileri yaşından sonra, Avrupa usulü kısa ceket giymek ve baston kullanmakla tenkit ediyor, bunları gençlerde mazur görebileceğini, Fuad Paşa yaşında bir adamda hoş görmediğini yazıyor.

Fuad Paşa, arada şiir de söylemiştir. Fatîn *Tezkire*'sinde şairler arasına bile alınmıştır. Mısır'da iken *Tâ süveydâ-yı dilimden, akarak hemçün Nil* mısraı ile

başlıyan bir gazel söylemiştir. Fatîn'de *Sanma sen zülf-î siyâhın, ey gönül tümâr mâr* mısraı ile başlayan gazeli kayıtlıdır. Sultan Abdülazîz, ağır bir zelzele geçiren Bursa'yı ziyaret etmiş, bir çok binaları, bu arada Osman Gazi'nin türbesini yeniden yaptırmış, atasının sandukasına eliyle kendi ihdâs ettiği Nişân-ı Osmânî'nin murassâ rütbesini asmıştı. bu vesileyle Sadrâzam Fuad Paşa'nın söylediği kıt'a şudur:

Bû nişânî Hazret-î Osmân Gaazî nâmına
Necli Hân-Abdül'azîz-î'câd-ü te'sîs-eyledi
Vaz'-u tâ'lıyk-eyleyip kendî eliylê kabrine
Şân-ı rûh-î ceddinî î'lâ vü takdîs-eyledi

İzmit tersanesinde Mirrîh ve Utârid harb gemilerinin denize indirilmesi münasebetiyle söylediği târîh:

Karadâ seyr-ediyorken, asker
Bu haber verdi safâ bendenize
Bir nefer geldi dedî târîhin
"İndi Mirrih'le Utârid denize" (1281=1864)

Levend Kışlası'nın askerin talim ettiği sahrasına bir artezyen açtırıp bir çeşme yaptırıp (1864) bunun için 11 beyitli bir kıt'a söylemiştir ki son mısrâ târîh'dir:

Bu mülkün mefharî Osmâniyân'ın/âb-ı rûyûdur
Şehenşâh-î zamân-Abdül'aziz Hân-î himem-güster

Refîkî Hızr-olup, âb-î bekaa-yî devletî buldu
Yenîden verdi can mülkê olup tevfîk-ı Hak yâver

Boşalmışdî hazâin, iş çıkıp mecrâ-yı aslîden
Düzeltdî her birin sarf-eyledî ammâ ne himmetler

Hayât-î tâze verdî cünde ez-cümlê nizâmiyle
Bu dâ'vâyâ inan kim şâhid-î â'dil bütün/asker

Levend sahrâsınâ bir/ordu-gâh-î dâimî yapdı
Usûl-î fenn-i harbî etmek-îçün/askerî ezber

Bu yerdê himmet-î Sultan Selîm-î Sâlis-î mazlûm
Büyük bir kışla yapmış, eyleyip tanzîm-i nev-leşker

Yazık kim yençerîler, eylemişler hâk-ilê yeksân
Yinê mâ'mûr kıldî Şâh-ı Devran şimdi ser-tâ-ser

Bu menbâ' zâhir-oldû Zemzem-âsâ sâ'y-i askerle
Ederken herbirîsî cüst-ü cû ordûya sû yer yer

Sebîl-etdî şehîdân-î cünûdun rûhunâ dâim
Yapıp bû çeşmesâr-î â'cizê Sadr-û Ser-î asker

Zülâl-î lutfudur, akdıkca Yârab Şâh-ı devrânın
Olâ eyyâm-ı ömr-û şevket-û iclâli efzun-ter

Fuâdâ bir nefer geldî dedî menkuut târîhin
"Şehîdân-ı asâkir yâdınâ nûş-eyle gel Kevser" (1281)

Büyük ve Küçük Çekmeceler arasındaki Harâmî-deresi'nde Sadrâzam Reşid Paşa, bir çeşme yaptırmış, Fuad Efendi 8 beyitli bir târîh kıt'ası söylemiştir (1846) (buradaki çiftlik, Reşîd Paşa'nındı):

Âb-ı rûy-î saltanat, Abdülmecid Hân'â Hudâ
Her ne sûyâ gitse tevfîkın, eder dâim bedîd

Hızr-ilê birlikdedir, ol Şâh çünkî vermede
Â'lemê âb-î hayât-ì himmetî rûy-î cedîd

Kasd-ı î'mâr-î memâliklê seyâhat/eyleyip
Mazhar-î feyz-î kudûmû oldu bû mülk-î Reşîd

Mesken-etmişken harâmîler bu câyî bir vakıt
Makdem-î teşrîfî ilê oldu vâdî-î sa'îd

Sadr-ı â'zam bendesî şükrâne-î lutfû içün
Zemzem-icrâ etdi bû sûyâ kılıp sâ'y-î ekîd

Fahr-eder sûbâşısî olsâ bu vâdîdê eğer
Yol bulup Nûşîrevân-olsâ o hâkaanâ abîd

Eylesin cârî zülâl-î lutfunû tâ haşre-dek
Şevket-û iclâlinî te'yîd-edê Rabb-î Mecîd

Teşnegânâ eyledim/işrâb târîhin Fuâd
"İç bu âb-î nâbı icrâ kıldı Hân-Abdülmecîd" (1262)

Kanlıca, daha doğrusu Kanlıca-Çubuklu arasındaki yalısı, sarayımsı idi. Muhteşem bir bahçesi ve bahçesinde heykel vardı. Tamamen Avrupa usûlü döşenmişti. Ölümünde Emîne Hanım'a kaldı. Eşi olan bu hanımdan İkinci Abdülhamîd satın alarak Sadrâzam Küçük Saîd Paşa'ya ihsân etti. Çamlıca'daki köşkü, sonradan Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa'ca satın alındı. Şehzâdebaşı, Demirkapı, Bayezid'de sırasıyle üç konağından biyografisinde bahsedildi, sonuncusunda zâten hiç oturmamıştır.

Fuad Paşa, Devlet'in en yüksek nişanları olan hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî nişanlarını taşıyordu. Avrupa devletlerinden de pek çok nişan ve madalya aldı.

Fuad Paşa'nın Nice'te ölüm döşeğinde yazdığı Türkçe ve Fransızca vasıyet-nâme üzerinde çok durulmuş, bir kısım yazarlarca sahte olduğu iddia edilmiştir. Vasıyet, Sultan Abdülazîz'e hitâbendir ve Avrupa Büyük Devletleri'nin ihtirasları karşısında Osmanlı imparatorluğunun nasıl bütünlüğünü muhafaza edebileceği üzerindedir.

III

YAŞADIĞI ÇAĞ

Fuad Paşa'nın nasıl bir âlemde yaşadığını bir kaç kalem darbesiyle açıklamak, onu ve temsil ettiği devleti yani Osmanlı Türk imparatorluğunu anlamak için şarttır. XIX. asır ortaları dünyasının merkezi, denebilir ki Avrupa idi. Bütün güç kudret, ehemmiyet, Avrupa kıt'asında toplanmıştı. Bu kıt'a, diğer kıt'alara hemen hemen hükmediyor ve daha da hükmetmenin temellerini atıyordu.

Fuad Paşa'nın Petersburg Mülâkatı ile ismini bütün dünyaya duyurduğu 1850 yılında Dünya nüfusu 1.137.000.000'dur. Büyük Devletler ehemmiyet sırasıyle şöyledir: Büyük Britanya (İngiltere) Krallığı (bütün sömürgeleriyle) 24.233.937 km2 ve 258.797.000 nüfus; Fransa Cumhuriyeti 1.078.486 km2 ve 39.223.000. n.; Rusya İmparatorluğu 22.951.277 km2 ve 67.670.000 n.; Türkiye (Osmanlı) İmparatorluğu 9.789.468 km2 ve 54.417.000 n.; Çin İmparatorluğu 11.764.090 km2 ve 380.000.000 n. (başka bir tahmin 414.500.000 olarak veriyor); Avusturya İmparatorluğu 682.909 km2 ve 39.477.000 n.; Prusya Krallığı 276.173 km2 ve 16.596.000 n.; A.B.D. (Birleşik Amerika Cumhuriyeti) 7.839.065 km2 ve 23.192.000 n.; İspanya Krallığı 937.398 km2 ve 19.734.000 n. Diğer devletlerden örnekler: Japonya İmparatorluğu 444.599 km2 ve 27.000.000 n.; Holanda Krallığı 2.272.885 km2 ve 18.759.000 n.; İran İmparatorluğu 1.641.558 km2 ve 11.000.000 n.; Brezilya

Imparatorluğu 8.313.844 km2 ve 6.053.000 n.; Afganistan Krallığı 650.000 km2 ve 6.500.000 n.; Portekiz Krallığı 488.657 km2 ve 6.188.000 n.; İsveç-Norveç Krallığı 835.989 km2 ve 4.868.000 n.; Sicilyateyn (İki Sicilya) Krallığı 98.921 km2 ve 8.568.000 n.; Sardunya (Piemonte) Krallığı 72.749 km2 ve 5.017.000 n.; Papalık 47.433 km2 ve 3.963.000 n.; Danimarka Krallığı 2.336.733 km2 ve 2.370.000 n.; İsviçre Cumhuriyeti 41.295 km2 ve 2.393.000 n.; Yunan Krallığı 49.424 km2 ve 1.235.000 n.; Bavyera Krallığı 76.409 km2 ve 4.505.000 n.; Saksonya Krallığı 14.993 km2 ve 1.944.000 n.; Vürtenberg Krallığı 19.507 km2 ve 1.698.000 n.; Hanover Krallığı 38.478 km2 ve 1.803.000 n.; Belçika Krallığı 29.498 km2 ve 4.419.000 n.; Meksika Cumhuriyeti 1.969.367 km2 ve 7.485.000 n.; Arjantin Cumhuriyeti 2.788.049 km2 ve 924.000 n.; Kolombiya Cumhuriyeti 1.212.365 km2 ve 2.263.000 n.; Peru Cumhuriyeti 1.349.049 km2 ve 2.064.000 n...

Fuad Paşa'nın öldüğü 1869 yılında fazla bir değişiklik yoktur. Sadece Dünya nüfusu 1,3 milyara yaklaşmıştır. Ancak Paşa'nın ölümünden hemen sonra Avrupa'da fevkalâde büyük ve dengeleri temelinden değiştiren değişiklikler olur ki, bunu Âlî Paşa görmüş ve tedbirlerini alamadan o da ölmüştür. Bu büyük değişiklikler, İtalya ve bilhassa Almanya birliği, İtalya Krallığı ile birleşik Almanya İmparatorluğu'nun kurulmasıdır. Nitekim 1850'de Dünya'da bağımsız devlet sayısı 92 iken 1875'te 58'e inmiştir. Bu arada bir çok Asya devleti de sömürgeci emperyalist Avrupa devletlerince ilhak edilmiştir.

1850'de Dünya'da nüfusu 50.000'in üzerinde 291 büyük şehir vardır (1875'te 375'e yükselir). Bunların 115'inin nüfusları 100.000'in üzerindedir (1875'te 183). Yarım milyonun üzerindekiler 11'dir (1875'te 22). Bir milyon üzerindekiler 5'tir (1875'te 8). 2 milyonun üzerinde 1850'de 1 şehir vardır (Londra 2.337.000)

(1875'te Londra 3.988.000, Paris 2.210.000, New York 1.912.000).

Fuad Paşa'nın öldüğü 1869'da Balkanlar'da 3 Ortodoks prenslik, Türkiye'ye tâbî otonom devletlerdi: Romanya 169.510 km2 ve 5.600.000 n., Sırbistan 43.555 km2 ve 1.375.000 n., Karadağ 4.427 km2 ve 115.000 n. Bunun dışında Balkanlar'ın en büyük kısmı Türk yönetimindeydi: Bulgaristan, Dobruca, Arnavutluk, Kuzey ve Güney Makedonya, Kosova, Bosna-Hersek, Niş, Girit, Batı ve Doğu Trakya, Epir, Tesalya. Ege'nin Asya adaları ve Kıbrıs da öyle. Bugünki Türkiye'nin güney sınırlarında Basra Körfezi, Umman Denizi'ne kadar bütün Arabistan, Osmanlı'ya aitti. Irak, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Hicaz doğrudan Osmanlı yönetiminde olup diğer Arabistan ülkeleri, tâbiiyyet yoluyle Osmanlı'ya bağlı idi. Bugünki İran ve Sovyetler'le Anadolu sınırı da Türkiye lehine idi, meselâ Kotur ve Batum, Türkiye'de idi. Afrika'da Libya doğrudan, Tunus, Mısır, Sudan, Uganda, Somali, Eritre otonom şekilde Osmanlı'ya bağlıydı. Afrika'da Osmanlı nüfuzu, Nijerya ve Çad Gölü'ne, Orta Afrika'ya kadar iniyordu.

1875'te Türkiye imparatorluğunda nüfusu 50.000'in üzerinde 39 büyük şehir vardı ki toplam nüfusları 4.980.000 idi. Bunlardan 100.000'i geçenler sırasıyle şunlardı: Istanbul, Kahire, İskenderiye, Şam, Bükreş, İzmir, Edirne, Tunus, Bağdad, Beyrut, Bursa, Selânik, Halep, Yaş. Bir hayli demiryolu ve telgraf hattı yapılmıştı (Ocak 1875'te 4.632 km demiryolu ile Dünya devletleri arasında Türkiye 9. ve 1870'te 36.059 km telgraf hattı ile 5. idi).

Bu dünyada yönetim şekli monarşi idi. Cumhüriyet, Amerika kıt'asına mahsus bir rejimdi (imparatorluk olan Brezilya hariç). Avrupa kıt'asında cumhuriyet, İsviçre ile bir kaç Alman şehrine mahsustu. Fransa'da cumhuriyet, 3 yıl devam edebilmişti. Demokrasi

yalnız Birleşik Amerika, İngiltere, İsveç-Norveç, Danimarka, Belçika, Holanda, İsveçre, kısmen Fransa'ya mahsus bir rejimdi. Bu devletler de demokrasiyi yalnız anayurdlarında uyguluyorlardı. Esâsen bugüne göre kısıtlamalar vardı, meselâ hiç birinde kadınlar oy kullanamıyor, seçemiyor, seçilemiyordu ve seçilmek için belirli bir çizginin üzerinde vergi ödemek gerekiyordu. Bu ülkeler dışında bazı Avrupa ülkelerinde meclisler varsa da, durumları, aşağı yukarı Tanzîmât Türkiyesi'nin meclisleri gibiydi. Gerçek iktidar hükümdarla onun tayin ettiği hükümetteydi. Meselâ Rusya'da meclis yoktu. Prusya'da milletvekili meclisi vardı ama, görevi yasa yapmaktı, hükûmet düşüremezdi.

Buna rağmen XIX. asır, Dünya tarihinin en büyük asırlarından biridir. Bilhassa Avrupa medeniyeti için böyledir. Müsbet ilme dayalı teknik medeniyete bu asırda geçilmiş, çağdaş mânâda büyük ve ağır sanayi bu asırda Avrupa ve Kuzey Amerika'da kurulmuştur. Demiryolu, telgraf, telefon, otomobil, mikrobiyoloji, çağdaş tıb, bu asrın eserleridir ve insan hayatını kökünden değiştirerek XX. asrı hazırlamıştır. XX. asır yeni keşifler için XIX. asrın getirdiklerine daha az ilâve edebilmiş, fakat XIX. asır icat ve keşiflerini çok geliştirmiştir. Ses'in kaydedilmesi (fonograf ve gramofon), resmin kaydedilmesi (fotograf ve asrın sonunda film), büyük şehirlerin havagazıyle ve asrın sonlarında elektrikle aydınlatılması, yelkenliden vapura, tahta savaş gemisinden zırhlıya geçilmesi, donanmaya denizaltının girmesi, XIX. asrın getirdikleri arasındadır. Sosyalizm ve çağdaş mânâsıyle milliyetçilik de bu asırda başlamıştır. Dinin politika ve yönetim üzerindeki nüfuzu bu asırda Hıristiyan devletlerde de, Türkiye'de de kalkmıştır.

Tanzîmât, bir bakıma, bu büyük değişikliklere yetişebilmek, erişebilmek, adapte olabilmek, Avrupa'dan tasfiye edilmemek, Asya ve Afrika devletlerinin perişan hâline düşmemek çabasıdır. XVIII. asrın başında Dünya

üstünlüğü Asya'da iken, asrın sonunda Avrupa'ya geçmişti. XIX. asırda İngiltere, Fransa, Rusya gibi emperyalist devletler, her kıt'ada ele geçirecek, ham maddelerini kapatacak, sanayi mamüllerini pazarlıyacak ülkeler aramaya başladılar. Ve buldular. Modern askerî güçleriyle bu ülkelere baş eğdirdiler. Asrın sonlarında Prusya-Almanya faktörü ortaya çıktı ve Dünya'nın paylaşılmasında pay istemeye başladı. Daha önce dünya'yı paylaşan İngiltere,Fransa ve Rusya, pay vermemek için direndiler. Sonunda 1914 trajedisi hazırlandı.

Osmanlı Devleti, aşağı yukarı 10 milyon kilometre kareyi bulan, 3 kıt'aya dağılmış, stratejik bakımdan ehemmiyetli ülkeleri elinde tutuyordu. Büyük Devletler'ce "büyük devlet=grande puissance" tanınan tek Hıristiyan olmıyan devletti. Asrın ancak en son senelerinde Büyük Devletler, bir de Japonya'yı büyük devlet olarak tanıyabildiler. Çin, İran gibi geçmişin büyük devletlerini hiç bir zaman büyük devletler arasına almadılar.

Bu durumdaki Osmanlı devleti, Avrupa'daki tek İslâm devleti olması bakımından da dikkatleri çekiyordu. Osmanlı'nın Avrupa'da kalmasını samimiyetle isteyen tek Avrupa devleti yoktu. Ama Osmanlı'nın Avrupa toprakları kimin olacaktı? Bu, halli imkânsız bir problemdi. İkinci Mahmud ve Mustafa Reşid Paşa, halli imkânsız olduğu noktasını kavrıyarak ve buradan hareket ederek, imparatorluğu diplomasi yoluyle savunmaya ve Avrupa devletler manzumesine girmeye, dahil olmaya karar verdiler. Daha önce Osmanlı, bir devletin ancak kara ve deniz gücüyle savunulabileceğine inandıktan başka, diğer devletlerle ittifâk etmeyi bile fazla önemsemezdi.

Avrupa devletleri, Balkanlar'ı Osmanlı'dan alarak paylaşmak imkânından mahrum bulundukları gibi, küçük Balkan devletleri oluşturmaktan da çekiniyorlardı. Zira Büyük Devletler (Osm.Düvel-i Muazzama) çağı

idi. Küçük devletler, bir büyük devletin nüfuzuna giriyor, bu da diğer büyük devletlerin işine gelmiyordu. Onun için, Balkanlar'daki otonom devletleri büyütmek, otonomilerini arttırmak için Bâb-ı Âli'yi baskı altında tutmak yolunu seçtiler. Tam müstakil Balkan devletlerinin ortaya çıkması için çalışmadılar. Osmanlı'nın tâbiiyyetinde kalmasını daha iyi gördüler. 1876'dan önceki durum budur.

Tanzîmât hükümdarları Sultan Abdülmecîd (1839-1861, doğ.1823) ve kardeşi Sultan Abdülazîz'dir (1861-1876, doğ.1830). Fuad Paşa, bu ikisiyle çalıştı. Birincisinden 8, ikincisinden 15 yaş büyüktü. İkisi de, Türkiye'de modern devletin ve ordunun kurucusu olan İkinci Mahmûd'un (1808-1839, doğ. 1785) oğullarıdır. Asker ve ilmiyye sınıflarının yönetimden çekilmeleri, yerlerini mülkiye sınıfına yani sivillere bırakmaları üzerinden çok geçmemişti (1826'da başlamıştır). Öyle olduğu halde bu en radikal reform yerleşti. Hiç bir ciddî karşı koyma olmadı. İlmiyye sınıfının gücü, dini de temsil etmesi dolayısıyle idi. Ancak halîfe olan hâkan'ın kabûl ettiği, daha doğrusu Sultan Mahmûd'un bizzat koyduğu bir sistemi reddetmeleri mümkün değildi. İlmiyye sınıfına yönetimden el çektirilmekle beraber, dinin şerefiyle oynanan hiç bir şey yapılmadı. Klasik dönemde hükûmette iki kazasker, üye idiler. Sultan Mahmud, onları hükûmet dışında bıraktı. Fakat onların âmiri olan şeyhulislâmı hükûmete aldı, protokolde de sadrâzam'dan sonra 2. sırayı muhafaza etmesine izin verdi, 1922'ye kadar böyle devam etmiştir. Asker sınıfında ise direnme bahis konusu değildi. Zira direnen asker, 1826'da padişah tarafından imhâ edilmişti. Avrupa usulü okullu subaylar, Sultan Mahmûd'un eseri idi. Sisteme direnecek bir sebepleri yoktu. Kendilerinden yalnız meslekleriyle uğraşmaları istendi, öyle yetiştirildiler, öyle yaptılar, vaktiyle subayın cunta oluşturup politikaya karıştığı, darbe yaptığı, kelle isteyip aldığı devirleri "yeniçerilik" olarak vasıflandırıp küçümsediler. Bu-

nunla beraber askerî sınıf, hükûmet'te tam 3 nâzırca temsil ediliyordu: Serasker (savunma bakanı ve genel kurmay başkanı ve kara kuvvetleri kumandanı), kapdân-ı deryâ (deniz bakanı, donanma kumandanı) ve Tophâne müşîri (savaş sanâyii bakanı). Ancak bu üç mareşal politika üzerinde söz söyliyebiliyorlardı, hükûmet toplantılarına üniformalarıyle giriyorlardı. Başka bir generalin politika üzerinde söz söylemesi kesinlikle yasaktı.

Bununla beraber Tanzîmâtçılar'ın imparatorluğun savunmasını yalnız diplomasiye dayandırdıklarını söylemek tabiatiyle mümkün değildir. Bu diplomasiyi geçerli kılabilmek, el altında güçlü silâhlı kuvvetler bulundurmakla mümkündü. Sultan Mahmud'un bu yolda da gösterdiği istikameti takib eden Tanzîmâtçılar, modern ordu ve donanmayı geliştirdiler. Türk ordusu, Fransa ve Rusya'nınkinden sonra Dünya 3.'sü, Türk donanması İngiltere ve Fransa'nınkinden sonra gene Dünya 3.'cüsü hâline geldi. Bu da, Avrupa emperyalizminin büsbütün azmasını, Büyük Devletler'in Bâb-ı Âlî'ye her arzûlarını yaptırabilmelerini önledi.

Avrupa Devletleri ile Türkiye arasındaki gelişmişlik ve zenginlik mesafesi, pek büyük değildi. Ancak 1876'dan sonra artık Türkiye'nin erişemiyeceği derecede açılmıştır. 1858'de Reşid Paşa ölünce, Âlî-Fuad düomvira'sı, İngiltere'ye eski ağırlığını vermiyerek, Fransa'ya da aynî derecede yanaştılar. Kara Avrupası'nda Üçüncü Napoléon'un razı olmadığı bir değişikliğin mümkün bulunmadığı dönemdi ki, 1871'de bu rolü Prens Bismarck, Almanya nâmına üstlenecektir. Âlî Paşa, Fransa ile, samimî işbirliğine girdi ve İngiltere'nin Asya-Afrika siyasetinden ürktüğünü gösterdi. Fuad Paşa, Fransa kadar İngiltere'yi de dengelemek hususunda arkadaşına yardımcı oldu. Henüz Prusya'nın Osmanlı politikasında bir rolü yoktu. Osmanlı'dan toprak koparmak isteyen devletler Avustur-

ya, bilhassa Rusya idi. Osmanlı'nın bir Rusya-Avusturya ittifakına karşı koyabilmesi mümkün değildi. Osmanlı askerî kuvvetleri, tek başına Avusturya'yı bertaraf edecek ve tek başına olduğu takdirde Rusya'ya karşı başarılı bir savunma savaşı verebilecek şekilde düzenlenmişti. Nitekim Reşid Paşa, "Kırım Savaşı" diye tarihe geçecek Rusya ile savaşı istediği anda başlattı ve daha İngiltere ile Fransa'nın harbe Türkiye lehine girmeleri döneminden önce modern Türk ordusu, Rus ordularını bir kaç meydan muharebesinde mağlûb etti.

Tanzîmât, bitmeyen, tükenmek bilmez reformlar devridir. Bu işleri Türkiye'nin 1793 Nizâm-ı Cedîd'inden itibaren yapması gerekiyordu ve 1793 bile epey geç seçilmiş bir tarihti. Ancak 1826'da başlıyabildi ve çok büyük zaman kaybedildi. Bu müddet içinde Avrupa, pek çok gelişmişti. Türkiye, yetişmek durumunda idi. Bunun için büyük bir çabaya girişti.

Tanzîmât ricâli (devlet adamları), Avrupa görerek, belli başlı Avrupa merkezlerinde çalışarak, Türk imparatorluğunun doğrusu birbirine pek benzemiyen eyaletlerini yöneterek, Batı'yı ve Doğu'yu anlıyarak yetiştiler. Öğrenebildikleri derecede Arapça ve Farsça hâlâ lüzumlu görülüyor, Türk kültürünün vaz geçilmez bir parçası sayılıyordu. Ancak çok iyi Fransızca öğrenmek şarttı. Bu dili bilmiyenin Tanzîmât rejiminde şansı yoktu. Almanca, İngilizce, Yunanca, İtalyanca gibi başka Avrupa dilleri bilen Tanzîmât devlet adamları ise, az olsa da, vardı.

Tanzîmât Edebiyatı dediğimiz Türk Yenileşme Edebiyatı, Tanzîmât ile yani 1839'da başlamaz. Daha geç başlar. 1860'a doğru... Edebî yenileşme, idarî yenileşmeden zordur. Dünyanın en büyük şiirlerinden biri olan Türk şiirinin değişmesi Şinâsî, Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemâl'den fazla, daha geç bir tarihe, Abdülhak Hâmid'e aittir. Gerçek gazetecilik de 60'lı yıllardadır. Nitekim

son büyük klasik şairlerden birinin oğlu bulunan Fuad Paşa'nın manzumeleri, hep eski tarzdadır. Şinâsî ekolünden hiç etkilenmemiştir. Fuad Paşa'nın çağdaşları Yenişehirli Avnî Bey (1827-1884), Leskofçalı Galib Bey (1829-1867)- tamamen Dîvân ekolü şairleridir. Ziyâ Paşa (1829-1880) ile Nâmık Kemâl'de de (1840-1888) Dîvân tarafı çok daha ağır basar. Bu son ikisi, Yeni Osmanlılır'ın liderleri olarak, Âlî-Fuad ikilisi ile büyük bir iktidar kavgasına girmişlerdir. Fakat Türk siyasî tarihinin en önemli bahislerinden olan bu konuyu Âlî Paşa monografisinde işlemek gerekir. Fuad Paşa, Yeni Osmanlılar'la iyi münasebet kurmak istemiş, veya işi düşmanlığa kadar vardırmak istememiş, fakat çok ateşli ve muhteris olan Ziyâ-Kemâl ikilisi, Âlî Paşa'yı desteklediği için, Fuad Paşa'yı esirgememişlerdir. Buna rağmen, gazeteleriyle aleyhinde yazdıkları, Fuad Paşa'yı pek etkilememiştir. Âlî Paşa'yı ise derinden yaralamıştır.

Fuad Paşa, çok yakın arkadaşı Cevdet Paşa'nın (1823-1895) Türk tarihçiliğine ve hukukuna şeref veren büyük eserlerini görmüştür. İlk Türkçe grameri de ortaklaşa yazıp gençliklerinde bastırmışlardır. Ahmed Vefik Paşa'nın (1823-1891) türkçü, milliyetçi, türkoloji ile ilgili ilmî, edebî ve tarihî eserleri de bu dönemdedir.

Fuad Paşa devri Hammâmî-zâde İsmail Dede Efendi (1778-1846), Dellâl-zâde İsmail efendi (1797-1869), Zekâî Dede (1825-1897) gibi son büyük klasik bestekârlarımızın yaşadığı çağdır. Bu Neoklasik Ekol, Hacı Ârif Bey'in (1831-1885) Romantik ekol'ü ile devrini kapatmıştır. 1850'ye doğru başlıyan Ârif Bey'in Romantik Ekol'ünün gittikçe ağır bastığına Fuad Paşa şahid olmuştur. Tanbûrî Osman Bey (1816-1885), Tanbûrî Ali Efendi (1836-1902) bu dönemin diğer büyük bestekârlarıdır. Bunlara bestekâr, bilhassa hattat olarak Kazasker Mustafa İzzet Efendi'yi (1801-1876) eklemek gerekir.

Çocukluğu eski dönem Osmanlı Türkü'nün örf ve âdetleri içinde geçen Fuad Paşa, 1826 ve 1839 inkılâblarını yaşadı. Gittikçe Batı'ya açılan ve Batı medeniyetini Fransız penceresinden gören Fuad Paşa, bu yenileşme (Osm. teceddüd) döneminin de önderlerinden oldu. Bizzat "alafranga" yaşayışı ile, en ileri giden önderlerden biri. Türk âdetlerinde büyük değişiklikler oldu. Çatal kullanmıyan, iskemle ve koltukta oturmayan, masada yemeyen ve masada yazmayan bir nesil, bunlardan başlıyarak, bambaşka bir hayat tarzına geçti. Yeni Osmanlılar'dan Sâdullah Paşa *Ondokuzuncu Asır* manzumesinde, bunları Türkiye'ye mahsus olmaktan çok öte değişiklikler, Dünya tarihinin en büyük inkılâpları şeklinde değerlendirdi.

Bununla beraber bu değişikliklerin, büyük şehirlerin belirli tabakalarında kaldığını, bu dönemde çok yayılmadığını kaydetmek gerekir. Yukarıdan gelen reformlardı. Hattâ en tepeden... Yani padişahtan... Son Doğulu padişah Sultan Mahmûd idi. Derinlemesine Arap ve Fars dilleri ve kültürü içinde yetişmiş, Türk musikisi'ni, hattını, san'atlarını derinden bilen son hâkan.... Ama Yenileşme (Teceddüd) devrinin ilk padişahı olmasını da bildi. Fransızca anlıyabiliyordu. Atalarının giyimini, başlığını bir gün içinde değiştirmekten çekinmedi. Gerçi adı "gâvur pâdişâh"a çıktı. Fakat yolundan dönmedi. Kızı Atıyye Sultân'ı kışlalara askerle karavana yemeye göndermesi, ufkunda daha pek çok şeyler olduğunu gösteriyordu. Ama 1839'da henüz 54 yaşında öldü.

Oğlu 16 yaşındaki Sultan Abdülmecid, ondan 38 yaş gençti. Fransızca ve Batı Musikisi öğretilerek yetiştirilmişti. Babasının teceddüd yolunu takib etti. Fakat çok radikal değişiklikler yapması beklenemezdi. Ama Tanzîmât dönemini açtı ve Tanzîmâtçılar'ı elinden geldiği kadar iktidara getirdi. Kardeşi Sultan Abdülazîz,

ona nisbetle daha Doğulu idi. Geleneksel Türk âdetlerine daha bağlı idi. Askerlik ve eğitim dışında Batı'dan alınan âdetlere karşı şüphesini her vesileyle belirtti. Fakat açıkça karşı çıkmadı. Fuad Paşa ile, bir ihtiyaç eseri değil; bir aksesuar olarak baston kullanması yüzünden alay etti ama, "kullanmayınız" demedi. Zira Batı, kendini Dünya'ya kabûl ettirmiş, Mikado'ya bile kostümünü giydirmişti. Batı kostümü giymeyen Çin İmparatoru, sömürge hükümdarı muamelesi gördü. Bugün de Batı üstündür. Fakat sömürgeler asrının üstünlüğünü bugün tarihçi olmıyanlar kolay tasavvur edemezler.

Batı âdetlerine "yeter" diyen veya demek isteyip de diyemiyen Sultan Abdülazîz, dehşetli bir silâhlanma, ordu ve donanma, bayındırlık ve eğitim politikası istedi. Asker ve denizci idi. Karakteri, ağabeyi Sultan Mecîd'e hiç benzemiyordu. Fuad Paşa, üst üste dış borçlanmaya (Osm. istikrâz-ı hâricî) gitmeye mecbur kaldı. Hâkan, daha büyük, daha modern, en büyük, en modern ordu ve donanma istiyordu. Bu politikası, 1876'da fecî süretle düşmesine sebeb oldu.

Birleşik Amerika, İngiltere, Fransa gibi ülkelerde proleterya'nın oluşmaya başladığı bu dönemde, ağır sanayii bu ülkelere nisbetle çok sınırlı olan Türkiye'de büyük bir mesele yoktu. Halk kanaatkâr, hayat ucuz, masraflar mahduttu. Tarım ve elişçiliğine dayanan esnaflıkla geçiniyordu. Zengin sınıfın harcamaları ise büyüktü, gittikçe arttı. Devlet görevlisi sayısı bugüne nisbetle çok azdı. İyi maaş alıyorlardı ve yükseldikçe maaş, bugün astronomik sayabileceğimiz meblağlara ulaşıyordu. Bir vezîr, müşîr, kazasker konağı, gerçek bir saraydı. Bütün aile efradının, elli yüz görevli ve hizmetkârın yaşadığı, binlerce kişiyi doyurduğu gerçek saraylar... İdaresini bilmeyen vezîr, ölümünde servet değil, borç bırakıyordu. Bütün dünyada soyluların hayatı bu idi ve modern âlemin imkânlarıyle zenginleşmiş yüksek burjuvazi de bu hayatı taklid ediyordu. Ancak Osmanlı'nın eline para

geçiyor ve gidiyordu. Kalmıyor ve birikemiyordu. Ortak kapitaller oluşamıyordu. Modern dünyanın icabı bayındırlıkeserleri için mecburen yap-işlet-devret formülü kullanılıyordu. Yabancı sermaye, Osmanlı ülkelerini kâr getiren bir yatırım sahası olarak görüyordu. Gerçi 1 altın= 1 Osmanlı banknotu'na dayanan ekonomik sistemde para tabiatiyle sağlamdı. 1 Mecîd veya Azîz altını, 1 Victoria altını neyse o idi, 7 gr altındı. Ancak bu altın veya altına dayalı para, gittikçe ağırlaşan dış borçlara ve faizlerine yatırıldı. Fuad Paşa'nın öldüğü 1869 yılında Osmanlı maliyesi henüz iflâs hâlinde değildi. Ancak belirtiler kendini göstermişti.

Türk toplum ve siyaset hayatında gerçek bir geçiş dönemi olan Tanzîmât'ın 3 numaralı adamı, Keçeci-zâde Dr. Büyük Mehmed Fuad Paşa, belki Sultan Mahmûd ve Reşid Paşa derecesinde geleceğe, hattâ uzak geleceğe hedeflenmiş bir dış ve iç politika takib edemedi. Ama Türk imparatorluğunu ayakta tutmak ve geliştirmek için, elinden geleni yaptı. Ve başarıyle yaptı. Elde ettiği başarılar küçümsenemez. Zaten millî ve milletlerarası şöhretini bu başarılarına borçludur. Bütün Türkiye tarihinin en büyük bir kaç başbakanından ve en büyük diplomatlarından biri olarak kabûl edilmek hakkıdır.

Fuad Paşa; Sultân Abdülmecîd gibi zeki, nazik, yumuşak ve liberal bir hükümdara olduğu kadar, Sultan Abdülazîz gibi zeki, sert ve otoriter bir hükümdara karşı da, Devlet'in Saray'dan değil Bâb-ı Âlî'den sadrâzamın başkanı olduğu hükûmetçe yönetileceğini gösterdi. Reşid ve Âlî Paşalar derecesinde gösterdi. Bu yönetim şeklini babaları Sultan Mahmûd'un istediğini bilen bu hâkanlar, tepki göstermediler. Fuad Paşa; generallere karşı da otoriter davrandı, ilk kurmaylardan olan ve Ruslar'a karşı bir meydan muharebesi (Çatana) kazanmış bulunan bir mareşali, gözünü kırpmadan kurşuna dizdirdi. Ama mareşallerden en kötü karakterlisine, Hüseyin Avni Paşa'ya, onun sonradan neler yapabileceğini kestiremiyerek, fevkalâde kudretli olan hi-

mayesini bahşetti.

Üstâdı Reşid Paşa'nın en değerli bir tarafını, büyük devlet adamı yetiştirmek ve yönetimi onlara bırakmak politikasını takib etmedi. Bunu belki hiç düşünmedi, belki vakit bulamadı. Ancak bu husuta arkadaşı Âlî Paşa da onun kadar kusurludur. Nitekim 3 yıl geçmeden ardından Âlî Paşa da hayat sahnesinden çekilince, Tanzîmât'ın pek güzel esasları bozuldu. Türkiye tarihinde parlak bir dönem kapanmış oldu.

IV

AİLESİ

Keçeci-zâdeler

Konya'da Topraksokak Camii imamı Keçeci Süleyman Efendi'nin oğlu Keçeci-zâde Mustafa Efendi (Konya 1689 -Istanbul 1767 =79?), 1699'a doğru Istanbul'a gelip yüksek medreseyi bitirdi, müderris, Kudüs, sonra Bursa kadısı oldu. 1737'de Şeyhulislâm Pîrî-zâde Sâhib Efendi'nin tavassutuyle Davudpaşa Camii imamının kızı ile evlendi. Bu evlenmeden Keçeci-zâde Mehmed Sâlih Efendi (Istanbul 1737 - Istanbul 2.1800 = 63) doğdu. Dürrî-zâde Mustafa Efendi'den mezun olup 1756'da müderris, 1784'te Selânik kadısı oldu, 1789'da Mekke pâyesi aldı, 9.1790'da Ordu-yı Hümâyûn kadısı olup 1.1791'de Istanbul pâyesine, 7.1797'de kazasker'liğe, 1799'da Rumeli kazaskeri pâyesine yükseldi. Avratpazarı'nda Canbâziye'de Mustafa Bey mescidine gömüldü. İki defa Konya ve Gelibolu'ya sürüldü. Avratpazarı'ndaki konağı, oğlu İzzet Molla'ya kaldı. Kazasker Sâlih Efendi'nin çocukları:

1) Fülâne Hanım = Meş'alci-zâde Mehmed Es'ad Efendi (ölm.1828?), Istanbul pâyeli bir ilmiyye mensûbudur. Kaymakam Mustafa Paşa'nın torunudur.

2) Fülâne Hanım = Abdurrahman Nâfiz Paşa,

aşağıya bk.

3) Fülâne Hanım = Abdüllatîf Efendi (idamı 29.6.1807), müderris ve kapan nâibi (hububat nâzırı) iken Abdüllatîf Paşa unvâniyle mîrmîrân rütbesiyle Bursa'ya gönderilip idam edildi, kellesi İstanbul'a yollandı (Cevdet, VIII, 197-8). Oğlu Abdülhalîm Efendi (ölm.27.7.1852), müderris iken 1826 inkılâbında bir kaç ay Gelibolu'ya sürüldü, Şam kadısı oldu, 1833'de Mekke, 1836'da İstanbul, 1838'de kazasker, 1848'de Rumeli kazaskeri pâyelerine yükseldi (Mekke pâyesi askerî rütbelerden tümgenerale, İstanbul pâyesi korgenerale, kazaskerlik ise mareşale eşittir).

4) Fülâne Hanım = Moralı-zâde Hâmid Efendi (ölm. 3.1825), 1770'e doğru ölen Şam kadısı Saîd Efendi'nin, o da 1727'de ölen Mekke pâyeli Yahyâ Efendi'nin, o ise Enderûnî Hüseyin Ağa'nın, o Trapoliçeli (Mora) Ali Ağa'nın oğludur. 1805'te Galata, 3.1815'te Mısır kadısı oldu. 12.1816'da Mekke pâyesi aldı. 1819'da İstanbul kadısı, 1823 başında kazasker oldu. Tersâne'ye gömüldü. Nakşî ve hattattır. Oğulları Sofya kadısı Mehmed Nûreddin Efendi (ölm. 1848) ve Selânik kadısı Mehmed Atâullah Efendi (ölm. 1845)'dir. Sonuncunun oğlu Mehmed Yahyâ Efendi (ölm. 4.1818) Üsküdar'da gömülüdür. İzzet Molla'nın hemşîre-zâdesi (kızkardeşinden yeğeni) ve Fuad Paşa'nın hala kızı olan Moralı-zâde Hâmid Efendi'nin kızı Leylâ Hanım'dır (ölm.1848). Divân sahibi şairdir (*SATŞ*, 874-9). Evlenip 1 hafta sonra ayrıldı. Mevlevi muhibbesi idi, Galata Mevlevî-hânesi'ne gömüldü.

5) Müderris Abdurrahman Nebîl Efendi (ölm. 1799), Davudpaşa'da gömülüdür.

6) Müderris Mehmed Ârîf Efendi (ölm. 10.9.1811), Tunusbağı'nda gömülüdür. 1, 2, 3, 4 numaralı isimleri bilinmeyen Hanımlar, Fuad Paşa'nın halaları (ve bunların kocaları Paşa'nın enişteleri), 5 ve 6 numaralar ise Fuad Paşa'nın -onun doğumundan önce çok genç yaşta ölmüş-

amcalarıdır.

7) Mehmed İzzet Efendi, "İzzet Mollâ" diye ünlüdür (Istanbul 1789 - Sıvas, 8.1829 = 43), müderris, 1822'de Galata kadısı oldu. 27.2.1823 - 16.2.1824 arasında 11 ay, 17 gün müddetle Keşan'a sürüldü. 1826 başında Mekke kadısı olup ayni yılın sonunda Istanbul pâyesi aldı. 17.11.1827'de Sıvas'a sürülüp orada öldü. Kemikleri torunu Reşad Bey tarafından 1916'da Sıvas'tan getirilip Şemseddin Sivâsî'nin yanında babasının kabrine defnedildi. Babasının Avratpazarı'ndaki konağından başka 1818'de Beylerbeyi'nde konak aldı. Mevlevî olup şeyhi Nâsır Abdülbâkî Dede'dir. Müellif ve büyük şairdir. 1810'da İkinci Mahmûd'a, Hâlet Efendi vasıtasıyle kapılandı ve padişahın müşavirlerinden oldu. Fakat siyasî reylerinden hoşlanmıyan padişah, kendisini iki defa sürdü. Eşi Hibetullah Hanım, 1800'e doğru doğmuştur. 1813'ten sonra ölen Mekke pâyeli İsmail Mekkî Efendi'nin kızıdır. Aile Merzifonluzâdeler'dendir (aşağıya bk.). Hibetullah hanım 1822'ye doğru çok genç öldü. İzzet Molla, Ömer ve Sedad'ın anneleri olan ikinci eşiyle evlendi. Hibetullah Hanım'ın kızkardeşi, Sahhâflar Şeyhi-zâde Es'ad Efendi (*SATŞ*, 323-6) eşi olmakla Es'ad Efendi, İzzet Molla ile bacanaktır. İzzet Molla'nın kızı olmadı. 4 oğlu oldu. En küçükleri, küçükken ölen Sedad'dır. Murad Ömer (1823-1832) 9 yaşında ölüp Yahyâ Efendi Dergâhı'na gömüldü. İkinci oğlu Bağdad'a vilâyet kâtibi olarak gidip orada ölen Reşad Efendi'dir (Istanbul 1818 - Bağdat 1847? = 29?). Reşad Efendi'nin oğlu Mâcid Bey (1840? - 1910? = 70?), 9.8.1890'da bâlâ rütbesi aldı, 10.3.1897'de 1. Osmânî ve 17.7.1892'de 1. Mecîdî nişanları verildi, 1908'e kadar çok uzun müddet Şûrây-ı Devlet Mülkiye Dâiresi üyeliği yaptı, şair ve edibdir.

İzzet Molla'nın büyük oğlu Keçeci-zâde Büyük Dr. Fuad Paşa'dır. "Büyük" denmesine sebep Müşîr Deli Fuad Paşa'dan (1835 - 1931) ayırmaktır. Deli Fuad Paşa, Büyük Fuad Paşa'nın ölümünde 34 yaşında bir albay ol-

makla, Keçeci-zâde Fuad Paşa'ya "Büyük" denmesi, ölümünden sonradır. Fuad Paşa'nın ilk eşi Ikbâl Hanım, hâriciyye teşrîfâtçısı "Mahşer Midillisi" denen Kâmil Bey'in (aşağıya bk.) kızkardeşidir ki, anneleri Mevlevî muhibbesi Afîfe hanım, Fuad Paşa'nın kaynanasıdır. Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa, Ikbâl Hanım'ın kızkardeşi Nâfîa Hanım'la evli olmakla, Edhem Paşa ile Fuad Paşa bacanaktırlar. Kâmil Bey'in kızı Sâre Hanım'la da Kânî Paşa-zâde Rif'at Bey evlenmiştir. Fuad Paşa'nın diğer eşi Emîne Rukıyye Hanım, Suriye eyaleti defterdârı iken Şam'da ölen Ahmed Efendi'nin kızı ve Mevlevî muhibbesidir. Fuad Paşa'nın çocukken ölen İsmail adlı oğlu dışında çok genç ölen 2 oğlu oldu (kızı yoktur):

1) Kâzım Bey (1837-1860 =23), binbaşı iken Beyoğlu Kışlası'nda ailede irsî olarak mevcut kalb'den ve kardeşi gibi babasının hayâtında öldü. Fuad Paşa'nın aralarında 2 yaş fark bulunan iki oğlunun küçüğüdür. Eşi Gülbiz Ikbâl Hanım, aslen Çerkes cariyedir. Dul kalınca Katolik oldu ve Belçika'nın Istanbul orta elçisi van den Bosch'la evlendi. Kâzım Bey'in oğlu İzzet Fuad Paşa (1860 -1925 = 65), Saint-Cyr (Fransa harb okulu) mezunu olup hunkâr yâveri, 15.1.1906'da 1. ferîk (orgeneral) rütbesiyle Madrid orta elçisi oldu. 11.9.1906'da murassâ Osmânî, 1. Mecîdî ve pek çok yabancı nişan aldı. Yazar ve gazetecidir. Oğlu Kâzım Bey'dir. Kızı da vardır. Mustafa Fâzıl Paşa'nın kızı Prenses Azîze Emîne Hanım (ölm. Istanbul 9.5.1895) ile evli idi.

2) Ahmed Nâzım Bey (1835 - 25.5.1864 = 29), 5.1862'de Meclis-i Vâlâ üyesi oldu. Küçük kardeşinden 4 yıl sonra öldü. Mevlevî olup Yenikapı dergâhına gömüldü. İki oğlunun ölümü, Fuad Paşa'yı çok erken yıpratıp ölüme götüren sebeplerdendir. Eşi Nîmet Hanım da sonradan yanına gömüldü. Nâzım Bey'in 2 oğlu şunlardır:

1- Mustafa Hikmet Fuad Bey (1862? - 24.7.1913 =51?), gümrük idare meclisi üyesi idi. Sâniye rütbesinden ileri gidemedi. Babasının yanında gömülüdür. Hekimbaşı-zâdeler'den (aşağıya bk.) Mihrünnisâ Hanım'la evlendi ki , Hayrullah Efendi'nin kızı ve Abdülhak Hâmid Tarhan'ın kızkardeşidir. Kadın şairlerimizdendir. Bu evlenme, boşanma ile bitti. Çok küçük ölen bir kızları dışında oğulları Ahmed Nâzım Keçeci'dir (1883 - 2.1964 = 81) (*Mülkiye Tarihi*, III, s. 1.199-1.200). 7.1908'de Mülkiye'yi bitirdi. 1948'e kadar çeşitli yönetim kurulu üyeliklerinde bulundu. İki evliliğinden de çocuğu olmadı. 1909'da evlendiği Belkıs Keçeci'nin 1942'de ölümü üzerine 1943'te İsmet Keçeci ile evlendi. İlk evliliği 33, ikincisi 21 yıl devam etti. İlk eşi Server Paşa'nın kızıdır.

2- Yahyâ Reşad Fuad Bey (Beyrût 1864 - 12.6.1921 = 57), bâlâ (6.4.1894) rütbesi, 1. Osmânî (28.9.1901) ve 1. Mecîdî (19.8.1898) nişanları aldı. Roma 2. kâtibi, Viyana 2. kâtibi, hâriciye nezâreti şube müdürü, Şûrây-ı Devlet Mülkiye Dâiresi üyesi, Istanbul Muhibleri Cem'iyyeti ve Târîh-i Osmânî Encümeni ve Evkaaf-ı İslâmiyye Müzesi kurucularından oldu. Bu da Mevlevî olup Yenikapı dergâhı bahçesine gömüldü. Sadrâzam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın kızı Behiyye Hanım'la evlendi. Kızı Güzîde Çelebi'dir. Oğulları: Mehmed Hayreddin Fuad Keçeci (ölm. 1967'den sonra), Mehmed Sâlih Keçeci (1893 - 30.6.1954 = 61) (Fâzıla Keçeci ile evli, kızları İnci), Mehmed Fuad Keçeci (ölm. 9.4.1967, Zincirlikuyu'da gömülü) ve Ali Şevket Fuad Keçeci (ölm. Moda/Istanbul, 12.7.1965).

Mehmed Fuad Keçeci (ölm. 1967), Melek Keçeci (ölm. 1967'den sonra) ile evlendi. Hasan İzzet Paşa ile Refîa Hanım'ın kızıdır. Çocukları Ali Keçeci (ölm. 1967'den önce) ve Nîmet Hanım olup Nîmet Hanım'ın çocukları Ayşe Hanım ve Turgut Bey'dir.

Ali Şevket Fuad Keçeci (ölm. 1965), büyükelçi olup Sahrây-ı Cedîd'e gömüldü. Moralı-zâdeler'den (aşağıya bk.) Melek Keçeci (ölm. 10.10.1955) ile evlendi. Oğulları avukat Âlî Fuad Keçeci, İstanbul'da 17.9.1975'te trafik kazasında öldü, babasının yanına gömüldü. Sâdi Aral'la Saynur Aral'ın kızları Şen Keçeci ile evlendi. Çocukları Şevket Keçeci'dir ki Büyük Fuad Paşa'nın torununun torunu oluyor.

Merzifonlu-zâdeler

Fuad Paşa, anne tarafından Merzifonlu zâdeler'dendir. Annesi Hibetullah Hanım (1800?-1822?), Mekke pâyeli ulemâ'dan İsmail Mekkî Bey'in kızı , o da Abdî Bey'in (ölm. 1794) oğludur. Abdî Bey'in babası Ahmed Bey, onun babası "Maktûl-zâde" ve "Merzifonî-zâde" denen Dâmâd Genç Ali Paşa'dır (İstanbul 1680 - 11.1722 = 42) ki Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa oğludur.

Dâmâd Genç Ali Paşa, 1710'da İkinci Mustafa'nın (1695-1703) kızı Safiyye Sultân (1696-1778) ile evlendiyse de, oğlu Ahmed Bey, bu izdivaçtan önceki eşinden olmadır (Safiyye Sultân'dan çocukları Sultân-zâde Ebû-Bekr Bey ve Dâmâd Alâiyeli Ebû Bekr Paşa'nın gelini olan Zâhide Hanım-Sultân'dır).

Dâmâd Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1634 - 1683) (sadrâzam 1676-1683), Köprülü Mehmed Paşa'nın (1578 - 1661) (sadrâzam 1656-1661) kızlarından Sâliha Hanım (1640-1671) ile evlendiği ve Köprülü tarafından yetiştirildiği için, Merzifonlu-zâdeler, Köprülü-zâdeler'in bir dalı sayılır. Bununla beraber Genç Ali Paşa, Merzifonlu'nun, Sâliha Hanım'ın ölümünden sonra aldığı eşinden doğmadır, yani ana tarafından Köprülü değildir. Genç Ali Paşa'nın Mehmed Bey adında bir oğlu daha vardır ki bunun kızı Emîne Şerîfe Hanım, Sadrâzam Çelebî Mustafa Paşa (ölm. 1820) ile evlenmiştir.

Genç Ali Paşa-zâde Ahmed Bey'in oğlu Abdî Bey'in neslinden (torununun torunu) Mehmed Sâdık Bey, kara kuvvetleri kumandanı orgeneral Nûreddin Aknoz'un (1896-1964) babasıdır.

Fuad Paşa'nın teyzesinin kocası olan Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi (1787 - 1848) Rumeli kazaskeri ve kabine dışı ilk maârif nâzırıdır, şimdi Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiş çok zengin vakıf kütüphanenin sahibidir. Onun yalısı da yeğeni Fuad Paşa gibi Kanlıca'da idi. Yazar, mütercim, tarihçi, şair, gazeteci olan Es'ad Efendi, Rumeli kazaskeri Mustafa Edîb Efendi'nin (ölm. 1820) kızı ile de evliydi ki Edîb Efendi, Şeyhulislâm Şerîf-zâde Mehmed Efendi'nin (1703-1779) oğludur. Fuad Paşa'nın teyze çocukları olan Es'ad Efendi'nin iki kızından biri 1900'lere kadar yaşadı, oğlu ise 24 yaşında 1855'te öldü.

Abdurrahman Nâfiz Paşa

Abdurrahman Nâfiz Paşa (1780? - 27.7 1853 = 73?), Fuad Paşa'nın halalarından biri ile evlenmekle, enîştesidir. Kendisinden 35 yaş kadar küçük olan yeğeni Fuad Paşa'nın hızlı yükselişinden memnun olmamıştır. Sultan Abdülmecid'e nasıl yeğenini şikâyet ettiğini yukarıda yazdık. İran elçisi Seyyid Mehmed Refî Efendi'nin (ölm. Filibe 8.1809) oğlu olan Nâfiz Paşa, medresede okuyup maliye'ye girdi. 11.1809'da zecriye nâzırı , sonra darbhâne nâzırı, iki defa mukaataât nâzırı, 12.5.1834'te ûlâ, asâkir-i mansûre defterdârı olup, Sultan Mahmud tarafından vezir pâyesiyle ilk mâliye nâzırı (28.2.1838 - 3.8.1839) yapıldı. Edirne valisi, Meclis-i Vâlâ üyesi, adliye nâzırı (16.21843-8.11.1843), 2. defa mâliye nâzırı (18.8.1845-18.2.1847), 3. defa mâliye nâzırı (22.4.1848-2.1849), devlet nâzırı, 4. defa mâliye nâzırı (28.7.1849-5.1850), evkaf nâzırı, 5. defa mâliye nâzırı (5.8.1851-29.9.1852) oldu. Beylerbeyi'ndeki yalı-

sında öldü. Şair, hattat, Mevlevî olup şimdi Süleymaniye Kütüphanesi'ne katılan kütüphanesini vakfetti. Oğlu Mekke pâyeli Mehmed Refî Efendi, Fuad Paşa'nın hala oğludur. Diğer oğlu Abdüllatif Bey (bunun oğlu Hikmet Molla), dâhiliye nâzırı (1895-1908) tarihçi vezir Mehmed Fâik Memdûh Paşa'nın (1839-1925) kayınpederidir. Memdûh Paşa, Tanzîmât vezîrlerinden şair Mustafa Fehmî Mazlûm Paşa'nın (1812-1862), o da Molla Osman Efendi'nin oğludur.

"Mahşer Midillisi" Kâmil Bey

Fuad Paşa'nın kayınbiraderi " Mahşer Midillisi" denen Mehmed Kâmil Bey'dir (ölm. 23.3.1879). Terceme Odası'nda yetişip Ocak 1847'de hâriciyye nezâreti teşrîfâtçısı (protokol genel müdürü) oldu ve toplam 29 yıl bu görevi başarıyle yürütüp Tanzîmât protokolünün düzenleyicisi olarak ün yaptı. Temmuz 1859'da ek görev olarak Beyoğlu belediye reisliğine getirilip, o dönemde sadece Avrupalılar'ın ve Hıristiyan tebeanın oturduğu bu semti bir Avrupa şehri gibi tanzim etti. Aralık 1862'de ek görev olarak telgraf (genel) müdürü olup Mayıs 1863'e kadar bu vazîfede kaldı. Sonra belediye reisliğinden ayrıldı. 1871'de 24 yıldan fazla kaldığı teşrifatçılıktan, Âlî Paşa'nın ölümü üzerine alındı. Ancak Haziran 1874'te gene aynı görev verildi, 1.1.1876'da ek olarak adliye müfettişliğine getirildi. Mevlevî ve Yenikapı dergâhına mensuptu, bu dergâhın bahçesine gömüldü.

Kâmil Bey'in annesi Afîfe Hanım, Fuad Paşa'nın kaynanası olarak ünlüdür. Kâmil Bey'in kızkardeşi Ikbâl Hanım'la Fuad Paşa, onun küçüğü Nâfia Hanım'la da sadrâzamlardan İbrahim Edhem Paşa (1818-1893) evlendi. Kâmil Bey'in oğulları Ferîdûn ve Aziz Beyler, Fuad Paşa'nın eşi dolayısıyle yeğenleridir. Kâmil Bey'in damadı mîrmîrân rütbeli mutasarrıflardan (il valisi) Mehmed Reşid Paşa, diğer bir damadı Ferîk (korgeneral) Hilmi Paşa (ölm. 1896'dan önce)'dır ki, Sadrâzam Polvanlı

Giritli Mustafa Nâilî Paşa'nın (ölm. 1871) oğludur. Dolayısıyle Fuad Paşa'nın, Nâilî Paşa ile karabeti vardır. Fuad Paşa'dan çok yaşlı olan Nâilî Paşa, ondan sonra öldü. Tanzîmâtçı değil, eski ekol vezîrlerindendi, Büyük Reşid Paşa ile çatışmıştır.

Gene Kâmil Bey'in kızlarından Sâre Hanım, Yeni Osmanlılar'dan şair ve yazar (*SATŞ*, 1.475-8) Ahmed Rif'at Bey (Paşa) (1844-10.5.1891) ile evlendi ki, Tanzîmât nâzır ve vezîrlerinden Tatar Mehmed Kânî Paşa'nın (Petersburg=Leningrad 1806? - Istanbul, 25.2.1881 = 79?) oğludur, 11.1857'de vezîr oldu. Arapça, Farsça, Fransızca'dan başka İtalyanca ve az Rusça da biliyordu. Eşi Hafîza Hanım'dır (ölm.1875). Kânî Paşa'nın bir damadı da müşîr (4.1876) dîvân sahibi şair (*SATŞ*, 331-3) Mustafa Eşref Paşa'dır (Bursa, 9.1820 - 7.2.1894 = 74). Eşi Kânî Paşa kızı Ümmü Külsûm Hanım 1887 başlarında öldü. Kânî Paşa'nın diğer bir kızı, 1890 başlarında ölen Fatma Sâdiye Hanım, bu monografinin yazarı Yılmaz Öztuna'nın annesinin ailesi olan Azımzâdeler'den Mehmed Hamdi Paşa ile evlendi.

Rif'at Bey, İkinci Mahmûd'un küçük kızı Âdile Sultân'ın Sadrâzam Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Mehmed Ali Paşa'dan olma kızı Hayrîye Hanım-Sultân (1846-1869) ile evlendi, 7 ay sonra zifaf olmadan bu evliliği Sultan Abdülazîz feshetti (1.1866). Onun üzerine Rif'at Bey, Sâre Hanım'la evlenip 1 kızı ile 3 oğlu oldu. Oğullarından 30.7.1931'de intihar eden Mustafa Vahîd Bey, bâlâ (9.10.1883) pâyeli Hamdi Bey'in damadıdır.

Fuad Paşa, İbrahim Edhem Paşa ile bacanak olmaktadır. Her ikisi de Mahşer Middîllisi'nin iki kızkadeşi ile evlenmiştir. Binaenaleyh Edhem Paşa'nın çocukları ile Fuad Paşa'nın iki oğlu, teyze çocuklarıdır.

İbrahim Edhem Paşa (Sakız 1818 - Istanbul, 19.3.1893 = 75), Fuad Paşa'dan 3 yaş genç Tanzîmât ricâ-

lindendir. İkinci Mahmûd tarafından çocukken Paris'e gönderilip orada aralıksız 12 yıl tahsil gördü. 1839'da maden mühendisi olarak döndü. Yabancı olduğu halde Fransız mühendislik okulundan yılın birincisi olarak diploma aldığı için kral Louis-Philippe tarafından kabûl ve tebrik edildi. İstanbul'a dönünce son haftalarını yaşıyan Sultan Mahmud sevincinden 21 yaşındaki gence albay rütbesi verdi. Yıllarca Sultan Abdülmecîd'e Fransızca öğretti. 25.11.1856'da korgeneral iken askerlikten ayrılıp mülkiye'ye geçti, vezîr pâyesi ve 750 altın aylık maaşla hâriciye nâzırı oldu. Bir çok dış görevlerde ve 1877-78'de sadrâzamlıkta bulundu. 93 Harbi'ni çıkaranlardan olduğu için, çok tenkid edilmiştir. Küçük ölen iki oğlu dışında 4 oğlu şunlardır: ûlâ rütbeli Mustafa Bey (1840? - 22.6.1893 = 53?), bâlâ rütbeli büyük arkeolog, müzeci ve ressam, 5 ayrı Avrupa üniversitesinden doktor pâyesi olan Fransız akademisi üyesi Osman Hamdi Bey (5.1.1842 - 24.2.1910 = 68), bâlâ pâyeli ve en büyük Türk nümizmatı olan İsmail Galib Bey (11.11.1847 - 16.12.1896 = 49) ve arkeolog, nümizmat, epigraf ûlâ pâyeli Dr. Halil Edhem Eldem (3.6.1860 - 16.11.1938 = 78).

Mustafa Bey'in (ölm. 1893) damadı, dâhiliye nâzırı, bâlâ, şair, yazar Ahmed Reşid Rey'dir (1870 - 1955). Halil Edhem Bey, Bükreş sefîri iken 20.6.1885'de ölen bâlâ rütbeli Ankaralı Süleyman Bey'in damadıdır.

İsmail Galib Bey'in (ölm. 1896) oğlu nümizmat Mübârek Galib Bey ve kızı Azîze Hanım'dır. Azîze hanım, Âlişân-zâde İsmail Hakkı Eldem (1871 - 13.3.1944) ile evlendi ki ûlâ sânisî, 1925'e kadar başkonsolos, Mülkiyeli, şair ve yazardır. Bunun kızı Galibe Okyar (3.3.1898 - 15.12.1981), Atatürk'ün arkadaşı ve başbakanı Ali Fethi Okyar'la evlendi. İsmail Hakkı Eldem'in oğulları ise 1971'de Madrid büyükelçisi olan Sâdi Eldem ve bunun büyüğü, Cumhuriyet döneminin en büyük mimarı Ömer Sedad Eldem'dir (doğ.31.8.1908).

Tunuslu Hayreddin Paşa

Fuad Paşa'rın torunu Yahyâ Reşad Fuad Bey (1865? - 1920), Sadrâzam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın küçük kızı Behiyye Hanım'la evlendi. Abaza asıllı bir köle olan Hayreddin Paşa (Kafkasya, 1822 başları - İstanbul, 29.1.1890 = 68), Paris'te öğrenim görüp Tunus eyaletinde çalıştı. 1.10.1878'de İstanbul'a yerleşip vezîr ve (âyân) senatör, az sonra sadrâzam (4.12.1878 - 29.8.1879) oldu. Arapça ve Fransızca eserleri vardır. Oğulları Mehmed Nûrî, Mehmed Hâdî, Mehmed Tâhir, Mehmed Sâlih Beyler'i İkinci Abdülhamîd, yâver olarak saraya aldı. Mehmed Tâlib Paşa, mîrmîrân paşa olarak 1908-13'te İstanbul milletvekili, Mütâreke'de zirâat nâzırı oldu, gazeteci idi. Sultan Abdülazîz'in evlenmek istediği Hıdîv İsmail Paşa'nın büyük kızı Tevhîde Hanım'ın oğlu Kadri Bey'in damadı idi.

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 4. oğlu Dâmâd Mehmed Sâlih Paşa (1884 - 24.6.1913 = 29), mîrlivâ iken genç yaşında İttihâd ve Terakkî tarafından asıldı. Sultan Abdülmecîd'in 4. oğlu Şehzâde Ahmed Kemâleddin Efendi'nin (1848-1905) tek çocuğu olan Münire Sultân (13.11.1880 - 7.10.1939) ile 29.7.1907'de evlendi. Oğlu Sultân-zâde Ahmed Kemâleddin Keredin Beyefendi'dir (doğ. 18.6.1908).

Hekimbaşı-zâdeler

Keçeci-zâde Mustafa Hikmet Fuad Bey'in evlenip ayrıldığı, çok küçük ölen bir kız dışında Keçeci-zâde Ahmed Nâzım Bey'i doğuran Mihrünnisâ Hanım (1864 - 1943 = 79), şairdir (SATŞ, 962-6). Hayrullah Efendi'nin (İstanbul 1817 - Tahran 1865 = 48), küçük kızıdır. Hayrullah Efendi, Tanzîmât ricalinden, Fuad Paşa'nın arkadaşı, ondan 2 yaş küçük, Fuad Paşa gibi bir Osmanlı soy-

lusudur. Fuad Paşa gibi Encümen-i Dâniş üyesi idi. Fuad Paşa gibi askerî tıbbiye mezunu doktordur. Tıbbiye'den beri Fuad Paşa ile tanıştıkları muhakkaktır. Bir ara Tıbbiye'de dekanlık da yaptı (6.1859-1.1862). Tahran sefîri iken orada öldü. Latince de biliyordu. Şair, edîb, tarihçi olup 1640'a kadar gelen çok önemli büyük bir Osmanlı tarihinin yazarıdır. Büyük damadı 1909-10'da şeyhulislâm olan Pîrî-zâde Mehmed Sâhib Efendi'dir. Bunun oğlu adliye nâzırı, senatör İbrâhim Bey'dir.

Hayrullah Efendi'nin oğulları bâlâ (23.2.1891) rütbeli, eyalet valilerinden senatör (1908-1912) Abdülhâlik Nasûhî Bey (8.3.1837 - 18.1.1912) ve büyük şair Abdülhak Hâmid Tarhan'dır (4.1.1851 - 13.4.1937). Abdülhak Hâmid, Fuad Paşa'nın ölümünde 18 yaşında idi ve Paşa'ya bayram tebrikine giderdi.

Hayrullah Efendi, Abdülhak Efendi (22.12.1786 - 19.5.1854) ile Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa'nına halası Hasenetullah Hanım'ın oğludur. Abdülhak Efendi, Rumeli kazaskeri (14.1.1842), reîsü'l-ulemâ (en kıdemli Rumeli kazaskeri), ünlü bir hekim ve yazardır. Şair Mehmed Emin Şükûhî Efendi ile Hekimbaşı Rumeli kazaskeri Hâfız Mehmed Hayrullah Efendi (1725 - 8.4.1796) kızı Nefîse Hanım'ın (ölm. 1797) 4 oğlunun 2.'sidir.

Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin ağabeyi Mustafa Behcet Efendi (1774 - 31.3.1834), 19 yıl, 4 ay, İkinci Mahmud'a hekimbaşılık yaptı. Temmuz 1824'te Rumeli kazaskeri pâyesi aldı. Latince ve İtalyanca'yı, Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi Yahyâ Efendi'den öğrendi.

Behcet ve Abdülhak Efendiler'in küçük kardeşleri Hızır İlyas Efendi (1795? - 20.6.1864)' ile Hekimbaşı Rumeli kazaskeri Hayrullah Efendi (1797? - 1844)' dir. İlyas Efendi, 12.1857'de Istanbul pâyesi aldı ve Encümen-i Dâniş üyesi oldu. *Letâif-i Enderûn* adlı çok önemli Enderûn hâtıralarının yazarıdır.

Moralı-zâdeler

Kahire büyükelçisi Ali Şevket Fuad Keçeci (ölm. Moda/Istanbul, 12.7.1965) ile evlenip Âlî Fuad Keçeci'yi (ölm. 17.9.1975) (oğlu Şevket Keçeci) doğuran Melek Keçeci (ölm. 10.1.1955), Moralı-zâde Mehmed Âlî Bey'le amcası Moralı-zâde Ahmed Celâleddin Paşa'nın kızı Âliye Hanım'ın büyük kızıdır.

Âlî Fuad Keçeci (ölm. 1975), avukat olup, teyzesi Hasene Cimcoz'un kızı Saynur Aral'ın kızı Şen Keçeci ile evlendi. Melek Keçeci'nin kızkardeşi Hasene Cimcoz (ölm. 25.2.1959), Hüseyin Salâhaddin Cimcoz (1877 - 15.10.1947) ile evlendi ki 1914-19 ve 1931-46 arasında Istanbul milletvekilliği yaptı. Bu izdivactan 4 kız, 2 erkek doğdu ki, biri yukarıda anılan Saynur Aral, diğeri Emel Korutürk'tür ki, 26.2.1944'te Fahri Korutürk (15.8.1903 - 12.10.1987) ile evlendi.

Melek Keçeci'nin bir kardeşi, Hilmi Nâci Âlî Moralı (1895? - 21.3.1954), Prens Nesîbe Vicdan Moralı (31.3.1897 - 5.2.1966) ile evlendi ki Osmanlı nâzırlarından Kavalalı Abbas Halîm Paşa'nın (Sadrâzam Saîd Halîm Paşa'nın kardeşi) büyük kızıdır.

Melek Keçeci'nin ağabeyi Dâmâd Salâhaddin Âlî Beyefendi'dir (1885? - 26.12.1918). Beşinci Murâd'ın oğlu Salâhaddin Efendi'nin kızlarından Âdile Sultân (10.2.1887 - 12.1973) ile 3.4.1914'te evlendi. Kızları Nilûfer Hanım-Sultân (4.1.1916), Hayderâbâd Nizâmı'nın gelini oldu.

Melek Keçeci ve kardeşlerinin babası Mehmed Âlî Bey, Moralı İbrahim Paşa'nın (Trapoliçe/Mora, 1818 - Istanbul, 9.3.1889) oğludur. 3 yaşında Mora ihtilâlinden kurtulup Istanbul'a geldi. Bahriyeli olarak Kırım Harbi'ne katıldı. Bahriye müşîri (büyükamiral) (3.3.1872) ve iki defa bahriye nâzırı oldu. 3 oğlundan da nesli devam ediyor.

Moralı İbrahim Paşa, vezîr Abdurrahman Sâmî Paşa'nın (Trapoliçe-, 1795 başları - Istanbul, 23.5.1881), büyük-amcasının torunudur. Bu Sâmî Paşa, Fuad Paşa'nın 20 yaş büyük dostu olup, ölümünde söylediği mersiyeler, yukarıda anılmıştı (SATŞ, 1.649-61). 1857-12.1861'de maârif nâzırı idi. Moralı-zâdeler'in bu dalına Sâmî Paşa-zâdeler denmektedir. Oğullarından Dâmâd Ahmed Necîb Paşa (1855 - 7.1885), Sultan Abdülmecîd'in kızlarından Medîha Sultân'ın (31.7.1856 - 7.2.1928) ilk eşidir. Oğulları Sultân-zâde Abdurrahman Sâmî Beyefendi'dir (5.4.1880 - 1961). Sâmî Paşa'nın en büyük oğlu Abdüllatîf Subhî Paşa'dır (Trapoliçe 1818 - Istanbul, 17.1.1886), evkaf, mâliye, maârif, ticaret nâzırlıklarında bulundu. Arapça, Farsça, Fransızca'dan başka Yunanca, Latince, İbrânîce biliyordu. Hamdullah Subhi Tanrıöver'in babasıdır. Subhi Paşa'nın en büyük oğlu Mehmed Âyetullah Bey (Kahire, 28.3.1846 - Tercan, 15.4.1878), Yeni Osmanlılar'dan yani Âlî-Fuad Paşalar'ın muhalifi, gazeteci, şair, yazar, mütercimdir.

BİBLİYOGRAFYA

Fuad Paşa için başlıca kaynaklar, Cevdet Paşa'nın *Mâ'rûzât* ve *Tezâkir*'i ile Lutfî Efendi'nin *Târîh*'i, A.F. Türkgeldi'nin *Ricâl* ve *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*'si, *Takvîm-i Vekaayî*, Istanbul ve Avrupa gazeteleridir. En iyi ve etraflı biyografilerini İ.M.K.İnal ve O.F.Köprülü yazmışlardır. Ancak aşağıda künyeleri verilen kitaplarda da, Paşa hakkında, çok defa vazgeçilmez bilgiler mevcuttur. Tanzîmât dönemi Türkiye tarihi üzerinde hemen her kitap ve yazıda Fuad Paşa'nın adı geçer. Bunların hepsini göstermek, bu monografinin sınırlarını aşar.

- Abdurrahmân Şeref Efendi (Bey), *Târih Musâhabeleri*, Istanbul 1917, 1925 (yeni harflerle de baskısı var); *Fuâd Paşa Konağı*, *TOEM*, I, 129 v.dd.
- Adel Ismail, *Histoire du Liban du XVIIe Siècle à Nos Jours*, IV, Beyrût 1958, s. 352-75.
- Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*, Istanbul, 1877-8, 1906.
- Ahmed Sâib Bey, *Vak'a-i Sultân Abdülazîz*, Kaahire, 2: 1908.
- Aksüt (Ali Kemâlî), *Sultân Azîz'in Mısır ve Avrupa Seyâhati*, Istanbul 1944.
- Ali Rızâ ve Mehmed Galib Beyler, *Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Istanbul Hayâtı*, Istanbul, eski ve yeni harflerle iki baskı.
- Ali Suâvî Efendi, *Âlî Paşa'nın Siyâseti*, Istanbul 1907.
- Altınay (Ahmed Refîk), *Türkiye'de Mültecîler Mes'elesi*, TTE nş., Istanbul 1926; *Fuad Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülâkaatı*, *TOEM*, XV, 361 v.dd.

- Ancel (Jacques), *Manuel Historique de la Question d'Orient*, Paris 1923 ve bir çok baskı.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C.Baysun nş., 3 c., TTK, Ankara 1953, 1960, 1963; *Mâ'rûzât*, Y. Halaçoğlu nş., Istanbul 1980.
- Challemel-Lacour, *Les Hommes d'Etat de la Turquie, Revue des Deux Mondes*, LXXIII, 15.2.1868, Paris, s. 917-23, Tr.trc. *Türkiye Ricâl-i Devleti*, Istanbul 1918.
- Curcî Zeydân, *Meşâhîrü'ş-Şark*, 2 c., Kahire 1902.
- Dânişmend (İsmâil Hâmi), *İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi*, IV, Istanbul 1955.
- Davison (R.H.), *Fuâd Pasha, EI, nouvelle édition*, IV, 1964, s. 956b-8a; *The Question of Fuad Paşa's Political Testament, Belleten*, XXIII-89, 1959, 119-36; *Reform in the Ottoman Empire (1856-76)*, Princeton 1963.
- Debidour (A.), *Histoire Diplomatique de l'Europe*, Paris 1891.
- Dempwolff, *Serail und Hoche Pforte*, Viyana 1876.
- Desthilhes (M.), *Confidences sur la Turquie*, Paris 1856.
- Devreux (Robert), *The First Ottoman Constituonal Period*, Baltimore 1963.
- Durand (Baron), *Un Séjour à l' Ambassade de France à Constantinople*, Paris 1902.
- Ebü'z-ziyâ Tevfîk Bey, *Yeni Osmânlılar Târihi, Tasvîr-i Efkâr*, 1909, tefrika, Ziyad Ebüzziya nş., 3 c., Istanbul 1974.
- Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, 2 c., Paris, 1882-4, Tr. trc. Ali Reşâd, Istanbul 1908.
- Fatma Aliyye Hanım, *Cevdet Paşa ve Zamânı*, Istanbul 1914.
- Fatîn Efendi, *Tezkire*, Istanbul, 1271 = 1855.
- Freeman (E.-A.), *The Ottoman Power in Europe*, Londra 1877.
- Fuâd Paşa (Keçeci-zâde), *Kavâid-i Osmâniyye* (Ahmed Cevdet Efendi ile müşterek), Istanbul, 1267 = 1851; *Vasıyyet-nâme-i Siyâsî*, Cenevre, 1314 = 1896; *Karadağ Lâyihası, Üss-i İnkılâb*, 297 v. dd. 'nda verilmiştir;

Paşa'nın çeşitli raporları ve nâmeleri ise *Muharrerât-ı Nâdire*'de mevcuttur.

- Gardey,*Voyage du Sultan Abd ul Aziz de Stamboul au Caire*, Paris 1865.

- *Gotha. Almanach de*, ilgili yıllar.

- Gökbilgin (M.Tayyib), *Cebel-i Lübnân Mes'elesi (1840-61)*, Belleten, X-40, 1946.

- Gövsa (İbrâhim Alâeddin), *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Istanbul 1944.

- Hayreddin Bey, *Vesâik-ı Târihiyye ve Siyâsiyye*, Istanbul, 1326=1908.

- Istanbul,Paris Londra, Viyana ve diğer merkezlerde çıkan 1869'dan önceki gazeteler, dergiler, yıllıklar, ansiklopediler.

- İnal (İbnülemin Mahmud Kemal), *Son Sadrâzamlar*, Istanbul 1940, I, 149-95 ve XIV, 1953'teki fihrist, *Son Asır Türk Şâirleri*, 12 c., 1930-42 ve sonraki baskı; *Konak Mes'elesi*, Istanbul, 1328=1910.

- Iorga (Nicolas),*Geschichte des Osmanischen Reiches*, V, Gotha 1913, bu cildin Tr. trc. de var.

- İzzet Mollâ (Keçeci-zâde), *Dîvân*, Istanbul, 1257=1841 ve Bulak, Kahire, tarihsiz; *Mihnet-keşân*, Istanbul, 1269=1853; *Dewhatü'l- Mehâmid fî Tercemeti'l-Wâlid* (1811), *TOEM*, no. 37, s. 1-22

- Jonquière (de la), *Histoire de l' Empire Ottoman*, Paris, 2: 1897.

- Jouplain (M.), *La Question du Liban*, Paris 1908, s. 414-82.

- Köprülü (Orhan F.), *Fuâd Paşa*, *İA*, IV, 1945, s.672b-81b.

- Kuntay (Midhat Cemâl), *Nâmık Kemâl*, 3 c., Istanbul, 1944-56.

- Lammens (H.), *La Syrie*, II, Beyrût 1921.

- Lutfî Efendi, *Târîh*, VII-XIV, TTK Küt., Ankara (c. 7, 8 ve 9 ile 10 basılı).

- Maârif Vekâleti, *Tanzîmât*, Istanbul 1940 (makaleler dergisi).

- Mahmûd Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakıykat*, 3 c., Istanbul, 1908-9, yeni harflerle de basıldı.

- Mehmed Galib Bey, *Âlî ve Fuâd Paşalar'ın Vasıyyet-nâmeleri*, *TOEM*, I, 70 v.dd.; *Sâdullâh Paşa*, Istanbul 1909.

- Mehmed Zıyâ Bey, *Yenikapı Mevlevî-hânesi*, Istanbul, 1329=1911, yeni harflerle de basıldı.

- Melek-Hanum, *Six Years in Europe*, Londra 1873.

- Memdûh Paşa, *Asvât-ı Sudûr*, İzmir 1910; *Mir'ât-ı Şü'ûnât*, İzmir 1910; *Serâir-i Siyâsiyye*, Istanbul 1907; *Hal'ler ve İclâslar*, İzmir 1910; *Kuvvet-i Ikbâl ve Alâmet-i Zevâl*, Istanbul 1911.

- Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret* ve *Mir'ât-ı Hayret*, Istanbul 1908 (bu iki ciltlik hâtıraların Fr. ve İng. trc. leri de var).

- Millingen (Frederick), *La Turquie sous le Règne d' Abd-ul-aziz*, Brüksel 1868.

- Mismer (Charles), *Souvenirs du Monde Musulman*, Paris 1892; *Soirées de Constantinople*, Paris 1870.

- Mordtmann (A.D.), *Stambul das Moderne Türkentum*, 2 c., Leipzig, 1877-8.

- Nezâhat Hakkı, *Keçecioğlu Mehmed Fuâd Paşa*, Edebiyat Fakültesi lisans tezi, 1935.

- Öztuna (Yılmaz), *Büyük Türkiye Tarihi*, 14 c., Istanbul, 1977-9; *Osmanlı Devleti Tarihi*, 2 c., Istanbul 1986 ve Ar. trc. Kahire 1988; *Osmanlı Aileleri* (daha basılmadı).

- Pâkalın (Mehmed Zekî), *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, 5 c., Istanbul, 1940-48; *Tanzîmât Mâliye Nâzırları*, 2 c., Istanbul, 1939-40; *Sicilli-i Osmânî Zeyli*, yazma.

-Riker(T.W.), *The Making of Roumania*, Londra 1931, s.155-80 ve endeks.

- Rifat Efendi, *Verdü'l-Hadâık*, Istanbul, tarihsiz ve Freiburg 1970, s. 67-71.

-Salâhaddin Bey (Mehmed), *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, Istanbul, 1306=1889.

- *Sâl-nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye*, Istanbul, ilgili yıllar; kezâ *Hâriciyye Nezâreti Sâl-nâmesi* (bu yalnız 3 defa çıkmıştır).

- Schwitzer (H.de), *Trois Sultans d'Abdul Aziz à Abdul Hamid*, Paris 1900.
-*Statesman's Year-Book, The*, Londra, 1864-69 yılları, Frederick Martin nş.
- Süreyyâ Bey (Mehmed), *Sicill-i 'Osmânî*, 4 c., Istanbul, 1891-7 ve Almanya tıpkı baskısı; *Nuhbetü'l-Vekaayî*, Istanbul, tarihsiz.
- Şehsüvaroğlu (Halûk Y.), *Sultân Azîz*, Istanbul 1949.
- Şemseddin Sâmî Bey, *Kaamûsü'l-Â'lâm*, 6 c., Istanbul.
- Tâhir Bey (Bursalı Mehmed), *Osmânlı Müellifleri*, II, 374.
- *Takvîm-i Vekaayî'*, Istanbul, ilgili yıllar (1869 öncesi).
- Tanpınar (Ahmed Hamdi), *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyâtı Târîhi*, Istanbul, 2: 1956.
- Tansel (Fevziye Abdullah), *Nâmık Kemâl'in Mektubları*, 4 c., TTK, 1967-86.
- Temperley (H.), *England and the Near East*, Londra 1936.
- Testa (Baron I.De), *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1884-1911, c.VI-VIII (*Mecmû'a-i Muâhedât*'ta bazılarının Tr.leri vardır).
-Türkgeldi (Ali Fuad), *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, B.S. Baykal nş., 3 c., TTK, Ankara, 1957-86; *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Istanbul 1928; *Fuâd Paşa'ya âid Fıkralar, Servet-i Fünûn*, 1927, no.148 ve 149.
- Ubicini (A.) ve Pavet de Courteille, *Etat Présent de l' Empire Ottoman*, Paris 1876 (daha önceki baskıları ve trc.leri var).
- Valmy (Duc de), *La Turquie et l'Europe*, Paris 1867.
- Velay (A.du), *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie*, Paris 1903, s. 174-9, 260-95.
- Werner (Franz von) (Murad Efendi), *Türkische Skizzen*, Leipzig 1877.
- Ziyâ Paşa, *Zafernâme; Verâset Mektûbları; Hürriyyet* gazetesindeki (Londra, sonra Cenevre) makaleleri.

17.2.88.

KEÇECİ-ZÂDE MEHMED FUAD PAŞA

Keçeci-zâde Dr.Büyük Mehmed FUAD PAŞA (1815-1869), Osmanlı Türk İmparatorluğunun Tanzîmât denen çok önemli döneminin, Reşid ve Âlî Paşalardan sonraki 3. adamıdır. Tanzîmât rejiminin bu 3 vezîr tarafından oluşturulduğu söylenebilir. Fuad Paşa, XIX. asrın en büyük diplomatlarından biridir. Asıl mesleği diplomasi olmakla beraber, yöneticilik sahasında da büyük hizmetler verdi. Bir çok defa hâriciye nâzırı (dış işleri bakanı) ve sadrâzam (başbakan) olarak Osmanlı Devletini yönetti. Derin ve nükte dolu zekâsı ile de günümüze iz bıraktı.

ISBN 975-17-0183-
Fiyatı: 705 TL.